

Specimen ethico-theologicum de conscientia

<https://hdl.handle.net/1874/301492>

CONSCIENTIA

SPECIMEN ETHICO-THEOLOGICUM

DE

CONSCIENTIA.

REGIMEN ETHICO-THEOLOGICUM

CONSECIENTIA

2.

SPECIMEN ETHICO-THEOLOGICUM
DE
C O N S C I E N T I A,

QUOD,

ANNUENTE SUMMO NUMINE,

EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI

P E T R I H A R T I N G,

MED., CHIR. ET ART. OBST. DOCT. ET PROF. ORD.,

NEC NON

AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

NOBILISSIMAE FACULTATIS THEOLOGICAE DECRETO,

P R O G R A D U D O C T O R A T U S

SUMMISQUE IN

THEOLOGIA HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,

in Academia Rhem-Græctina,

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,

PUBLICO AC SOLEMNI EXAMINI SUBMITTET

GISBERTUS HENRICUS LAMERS,

Harderovico-Gelrus.

A. D. XXV M. JUNII ANNI MDCCCLVIII, HORA 2½.

Trajecti ad Rhenum,
APUD KEMINK ET FILIUM, TYPOGR.

MDCCCLVIII.

STECIMEN KTINGE THEOLOGICE

CONSCIENTIA

ACADEMIAE SCIENTIARUM

IN URBE BEROLINENSIS

PETRI HARTING

PHILOSOPHIAE DOCTORIS

ACADEMIAE SCIENTIARUM

IN URBE BEROLINENSIS

PHILOSOPHIAE DOCTORIS

ACADEMIAE SCIENTIARUM

IN URBE BEROLINENSIS

PHILOSOPHIAE DOCTORIS

ACADEMIAE SCIENTIARUM

GISEBERTUS HENRICHUS JAMER

PHILOSOPHIAE DOCTORIS

ACADEMIAE SCIENTIARUM

PHILOSOPHIAE DOCTORIS

IN URBE BEROLINENSIS

GISBERTO LAMERS

VERBI DIVINI MINISTRO

IN

COETU HARDEROVICENO,

PATRI CARISSIMO,

HAS STUDIORUM PRIMITIAS MITTIT

HUJUS LIBELLI AUCTOR.

Tibi, mi Pater! hunc libellum inscribere pietas ac vero
animus jubet. Tu me juvenem duxisti, Tu studii amorem in
me aluisti, Tu mihi èt Theologiam, èt sacrum antistitis mu-
nus exemplo Tuo commendasti. Hacc laus Tibi debetur et
a me gratia major.

Summos in Theologia petere honores in animo mihi fuit,
quod propositum meum bene mihi evenisse magnopere gaudeo.

Te mecum gaudere persuasum ego habeo. Me hanc imprimis ob causam nunc Deo gratum praebere animum Tu credas velim, quod hanc Tibi lactitiam parare mihi contigerit.

Quid plura? mi Pater! in coelum oculos tollo et D. O. M. rogo, ut Tibi jam senescenti me diu adhuc esse hacce in terra gaudio, benignus mihi concedat.

Utinam vires Tuas Tibi Deus sustineat, uxorem, dilectissimam nostram matrem, Tibi conservet, in Ecclesiae, cui servis, commodum ac salutem sacro Antistitis munere per aliquot adhuc annos Te fungi sinat, et hilarem, quoad fieri possit, Tibi tribuat senectutis quietem!

Vale et me diligere perge.

Scrpsi Roterodami.

a. d. XVI m. Junii 1853.

L. S.

Quum ante hunc annum Doctoris gradum petendi oportunitas mihi creata esset, specimen de conscientia scribendum continuo mihi proposui. Me varias, quibus hoc consilium premeretur, difficultates mecum reputantem laeta spes subiit, fore ut studiis academicis vel praeter propositum prolongatis, vel etiam feliciter peractis otium ad hoc argumentum tractandum mihi suppeteret. Haec vero spes me fefellit. Examine Ecclesiastico via peracto ad grave in Missionariorum, quae hac in urbe est, schola munus obeundum vocatus, studiis meis privatis vacare non potui. Nec tamen a proposito mihi decedendum censeo. Hocce anno ineunte, quem jam antea aggressus eram, suscepi laborem, et qualemcunque disquisitionem in lucem edendam curare institui.

Ecce! nova, ne consilia mea evanescerent, exstiterunt pericula. Gravissimam mihi mox propositam videbam deliberationem, utrum illud, quo nunc fungor, munus retinerem an Evangelio annunciando vitam viresque dicarem. Quae quantum temporis meis studiis detraxerit deliberatio dicere via possum. Post varia discrimina rerum antistitis munus obeundum praetuli, neque injuriâ sane, antequam novum vitae curriculum ingrederer, huic academico operi finem imponendum duxi. Opus vero meum, ut volui, absolvi non potui. Duae quum hîc Tibi offeruntur partes, benevole lector! tertiam eandemque ulti-

nam, in qua doctrinae nostrae lineamenta tradere volui, nunc exhibere nequeo, quod mei certe laboris causa doleo, argumenti autem ratione habita laetor.

Doctrina enim de conscientia tale, me iudice, habet momentum, ut juveniales vires ei tradendae vix pares sint habendae. Me vero hanc disquisitionem a me absolvi non potuisse, mei ratione habita, dolere, hanc imprimis causam habet. Multa in conspectu historico omisi, quibus in tertia parte, eademque critica, locum designaveram. Nonnullorum quoque, qui de conscientia aliquid scripsere, nomina unice in disquisitione illa critica recensere volui, quippe qui de conscientiae usu practico magis, quam de illius natura egerint. Ut Deus igitur ad haec studia aliquando redire mihi concedat, in ardentissimis votis habeo. Conscientiae magnam vim tribuendam esse in Theologiam dogmaticam universam, certo persuasum mihi est. Graves vero eam ipsam ob causam errores committi existimo, si quis aut conscientiae notionem perversam acceperit, aut aliam, quam revera habet, vim ei tribuat. Haec de opusculo meo praemonuisse sufficiat, quod benevole accipiatur ac legatur animo rogo.

Fine ita studiis academicis imposito, varii me annos praeterlapsos recordatum subeunt affectus, qui quum universe melius intimo pectore absconditi manent, gratum tamen iis, qui de me meisque studiis bene meriti sunt, palam profiteri animum liceat.

In vestrum memoriam laetus hodie redeo, Viri doctissimi! quibus in Gymnasio Nassavico-Velavico praecepto-ibus uti mihi contigit, et qui adhuc in illa aut in alius Gymnasii schola juventutem ad studia academica parare pergitis. Hoc gravissimum institutionis opus feliciter vobis cedat! Mei autem, discipuli quondam Vestri, memoriam teneatis!

Nec minus Tuae mihi jucunda est institutionis recor-

datio, amicissime Frater! Vir doctissime! cujus permultis nominibus de me optime meriti laudes satis efferre nequeo. Gratum accipias animum meum neque amore fraterno Tuo me prosequi desinas.

Imprimis autem eos nunc cogito, qui in sacra Rheno-Trajectina Musarum sede studiorum duces ac fautores mihi fuerunt.

Te compellare liceat, clarissime OPZOOMER! cui animum meum obstrictum sentio, cum ob singularem, qua me saepius ornasti, benevolentiam Tuam, tum vero imprimis ob egregiam, laudibus meis longe majorem institutionem Tuam. Praestantissimorum, quae Pater coelestis homini tribuere possit, beneficiorum summam Tibi apprecor largissimam.

Ad Vos me verto, quos in Theologicis praeceptores habui. Clarissime BOUMAN! Tuam nullum unquam diem in me deleturum memoriam credas velim. Bene de me meritis es. D. O. M. Tibi adsit, et post indefessos Tuos labores tranquillam Tibi concedat quietem!

Nec minus Te pie semper colam, clarissime VINKE! Non unam ob causam Te mihi praeceptorem fuisse gaudeo, non uno nomine laudes Tuas ad supremum usque diem efferam. Deus vitam Tuam viresque sustineat in academiae nostrae salutem. Ceterum amicitia Tua me ornare pergas etiam atque etiam rogo.

Quod Tibi itidem significatum volo, clarissime TER HAAR! aestumatissime Promotor! Tu pro humanitate Tua multa mihi praebuisti amicitiae ac benevolentiae specimen, quibus animum meum Tibi devinctum teneri certo persuasum habeas! Tu studiis meis egregie favisti, Tu hisce quoque diebus Promotoris officiis mihi praestandis, gratum mihi fecisti. D. O. M. Tibi familiaeque Tuae benignus adsit et permultos annos Te in academiae salutem incolumem servet!

Hic vestra quoque merita agnoscere liceat, Viri doctissimi VAN DEN HAM et BEETS! sacri muneris in urbe Rheno-Trajectina antistites! cujus utriusque privatae institutioni me adfuisse admodum laetor. Gratum accipiatis animum velim. In gravissimo ac sanctissimo munere Vestro fungendo, et nullo non nomine vobis Deus faveat! Denique vos compello amicissimi commilitones! quos in curriculo academico sodales habui, quibus si ultimum locum in hoc scripto tribuo, ne quis exiguum me tribuere momentum existinet in academicam, quae mihi fuit, vitam. Immo, quot qualiaque vobis debeam studiorum varia incitamenta sentio melius, quam eloquor. Nomina vestra nuncupare non attinet; me vestrum non obliturum facile creditis, amici! qui sive CALLIOPEs nomine insigniti collegii socii mihi fuistis, sive VERITATEM SUI VINDICEM sequi conati studiis classicis mecum operam dedistis, sive CHRYSOSTOMEIAS exercitationibus oratoricis affuistis, sive vires mecum intendistis ad Christi regnum inter ethnicos propagandum, sive ultimo nostro academico anno, mecum in religionis nostrae partem dogmaticam inquirendum statuistis, quam congregationem nostram, quum peculiare nomen ei non datum sit, memoriae nostrae eo melius fore commendatam sperare liceat. Vobis omnibus, quorum familiaritate usum, per quadriennium meum academicum, gratias dico, quas possum, maximas pro cunctis, quos e consuetudine vestra in me redundasse laetor, fructibus. Quocumque abieritis, aut mox abeat, mei memores sitis! Quod superest, valete iterumque valete!

Scrpsi Roterodami,

a. d. XVI m. Junii 1858.

SUMMARIUM.

INTROITUS. Pag. 1.

PARS I.

CONSPECTUS HISTORICUS.

§ 1. Praemonenda. 8.
§ 2. Divisio. 9.

CAPUT I.

PERIODUS PRIMA.

1—1500 p. Chr. n.

§ 1. Patres Ecclesiae. 10.
§ 2. Theologi Scholastici. 13.

CAPUT II.

PERIODUS SECUNDA.

1500—1800 p. Chr. n.

§ 1. Theologi. 16.
§ 2. Philosophi. 23.

CAPUT III.

PERIODUS TERTIA.

1800—1858. 26.

P A R S II.

SACRI CODICIS DOCTRINA DE CONSCIENTIA.

CAPUT I.

QUAERITUR, QUID IN VETERE FOEDERE DE CONSCIENTIA
SCRIPTUM LEGATUR. 44.

CAPUT II.

QUAERITUR, QUID IN NOVO FOEDERE DE CONSCIENTIA
SCRIPTUM LEGATUR.

<i>Praemonenda.</i>	50.
§ 1. Quid in Evangeliiis de conscientia legitur.	51.
§ 2. Quid Paulus de conscientia dixit.	54.
§ 3. Quid Petrus de conscientia dixit.	90.
§ 4. Conclusio.	95.

INTROITUS.

Si religio vere vinculum habetur, quo homo sese cum Deo conjunctum sentit, non sine jure requiritur, ut omne religionis systema, ut in Dei, ita quoque in hominis naturam, quoad fieri possit, studiose inquirat. Quod ad religionis, quam profiteremur Christiani, doctrinam attinet, dubito, an hoc semper iis ob oculos fuerit, qui de necessitudine, quae inter Deum atque nos existat, in disquisitione dogmatica scripserunt. Etsi enim ab initio in Ecclesia Christiana haud defuerint, qui de homine ejusque natura cogitarent, quod DELITZSCH ¹⁾ accurate exposuit, Theologia tamen arctiore sensu ita dicta, prae Anthropologia Theologorum animum ac studia sibi imprimis vindicabat. Ita Theologi CLEMENTIS ALEXANDRINI ²⁾ non observabant effatum: ἦν ἄρα, ὡς ἔειπε, πάντων μεγίστων τὸ γινῶναι αὐτόν· ἑαυτὸν γὰρ τις ἔάν γινῶη, θεὸν εἴσεται. Non vero est, quod hac de re magnopere miremur; JESUS ipse de Deo

1) *System der biblischen Psychologie*, 1855, Proleg. § 1.

2) *Paed.* III. I. p. 250.

imprimis veram doctrinam discipulis tradidit, et ubi de homine egit, vitae magis, quam accuratae naturae humanae cognitioni prodesse voluit. Christiani, quod sibi privum ac peculiare videbant, dogma de CHRISTO et de salute per Eum acquirenda, prae ceteris excolere conati, de homine tum demum quaerebant, quum lites Christologicae aut Soteriologicae eos invitos fere eo duxissent. Quod igitur mirari non possumus, graviter tamen dolemus, tanquam multiplicis erroris uberrimum fontem. Quis varia theologica ac philosopha systemata recensere possit, quae per aerae nostrae Christianae saeculorum decursum excogitata, ut opinionum commenta mox debebantur, quia nullo firmo nitentur fundamento Anthropologico? Neque haec unica doloris causa est: ipsae de hominis natura notiones magna parte indefinitae adhuc jacent, cujus rei causa partim certe in difficultate posita est, qua homo sese ipse cognoscere potest, partim vero procul dubio in parva, quae huic argumento navata est, opera. Melior autem lux affulget: Theologos cum exteris, tum in patria nostra, magis magisque ad Anthropologiam attentos, indigestam, quae fuit, molem, jamjam digerere laeti agnoscimus.¹⁾ Nec Theologi tantum haecce in studia incumbunt; philosophos quoque novae, quae hac nostra aetate, movebantur de animi existentia, lites, ad argumenta Psychologica tractanda duxerunt. Quod vero imprimis animadvertendum, ad Sacrum Codicem multi recurrunt,²⁾ ut Anthropologiam constitu-

1) Cf. auctores, quos DELITZSCH I. I. citat.

2) In Anthropologia Biblica exponenda egregie versabantur

ant. Philosophia Aristotelica diu formam dedit quaestionibus anthropologicis, nunc vero jam eorum numerus magis magisque crescit, qui Sacras nostras Scripturas haud pauca elementa continere existiment, e quibus doctrina de homine peti possit et vero debeat. Tales nostri quoque sunt conatus in hac disquisitione scribenda. De *conscientia* agentes, haud leve sane argumentum suscepimus. Conscientiae in usu populari magnus semper fuit locus. Quis enim ignorat, si quis nullis admonitionibus, nullis precibus ad virtutem duci possit, ad conscientiam provocari? Quis non adversarium, quem nulla ratione ad veri persuasionem perducere potest, denique admonet, ut conscientiae voci aures praebet? Quis non maleficum, quem culpae reum habet, si hanc culpam pertinaciter negat, tandem movere conatur, conscientiae morsum nuncupando? Apud ipsos Veteres crebro fit conscientiae

J. T. BECK, (*Umriss der biblischen Seelenlehre*, 1843). FR. DELITZSCH, (*System der biblischen Psychologie*, 1855). In patria quoque nostra exstiterunt, qui argumenta anthropologica, sacro Codice duce, exponerent, inter alios: D. H. H. TIJSEN, *Diss. Theol. Pauli Anthropologiam exhibens*, Gron. 1847. TH. J. VAN GRIETHUYSEN, *Diss. Theol. de notionibus vocabulorum σῶμα et σῶμαξ in N. T. interpretatione distinguendis*, Amst. 1846. Dr. F. C. VAN DEN HAM, (over de trichotomie des menschen volgens de schrijvers des N. T. Bijdrage tot de Bijbelsche Anthropologie in diario: Jaarbb. v. wet. Theol. D. V. pag. 3.) S. HOEKSTRA (Onderzoek naar het physiologisch gedeelte der christelijke Nieuw-Testamentische Anthropologie, in eodem diario Tom. VII. pag. 658 seqq.)

mentio,¹⁾ et in eorum uti etiam in recentiorum poësi

1) Si veterum scripta consulimus, multa invenimus quae de conscientia eos cogitasse ostendunt. Ita jam apud HOMERUM, Odyss. 7, 119 seqq. et SOPHOCLEM Ant. vs. 445 seqq. PLATO quodammodo conscientiam ob oculos habuisse videri potest in opere de Rep. L. IX. ubi tyranni characterem pingit. Idem cf. in Phaedro X. Nec tamen ille neque ARISTOTELES multum hac de re tradunt. EPICETUS de conscientia agit, tanquam custode, a Deo nobis dato. (SCHWEIGHÄUSEN, *Phil. Epict. Mon.* T. III. n. 97, p. 98). SCHENKEL, (HERZOG, *Real. Encyclopaedie* in art. *Gewissen*) causam quare in Graecorum scholis philosophis non ita multum de conscientia disputatum sit, in eo quaerens, quod nondum pugnae sibi conscii erant philosophi, quae inter Deum hominemque exstat, nimis certe suam, de qua deinceps, conscientiae notionem ob oculos habuit. Idem l. l. recte animadvertit, crebriorem conscientiae mentionem fieri, appropinquante aerae nostrae Christianae initio. CICERO multis locis de conscientia loquitur. *Grave ipsius conscientiae pondus* memorat (de Nat. Deor. 3. 35) *angorem conscientiae*, Legg. I. 14. cf. de Off. 3. 21. Tusc. 4, 45. Multum bonae conscientiae tribuit Fin. 2, 22. de Off. 1, 9. Epp. ad Atticum 13, 20. Tusc. 2, 26. Ep. ad Familiares 3, 7, 6, 4. De Senectute c. 3. Vocabulo *religio* nonnullis locis, ut de Divinatione 1, 35 (*nec eam rem habuit religioni*) Cat. 3, 6. De nat. Deor. 1, 1, 4, *conscientiam* significari mihi non ita persuasum est, ac STÄUDLINO (*Geschichte der Lehre von den Gewissen*, 1824, p. 16). Quanti SENECA conscientiam aestimaverit, luculenter apparet ex ep. 81: „Nemo mihi videtur plura aestimare virtutem, nemo illi magis esse devotus, quam qui boni viri famam perdidit, ne *conscientiam* perderet.” Cf. de vit. beat. c. 20. Conscientiam testem habendam esse monet: „si honesta sunt, quae facis, omnes sciant; si turpia, quid refert, neminem scire, quum tu scias? O te miserum, si contemnis hunc testem!” ep. 43. Haec conscientia quum cuique insit „non prodest latere peccantibus,” ep. 97. Secundum Quintilianum (Inst. Orat. 5, 11) conscientia

conscientiae vis vividis interdum pingitur coloribus.¹⁾ Certe, non leve est argumentum nostrum. Nec vero inutile videtur negotium. Quod de Anthropologia univ-erse diximus, de conscientia praesertim valet. In ipso usu populari lucide apparet, quantopere ejus notio adhuc indefinita habenda sit. Hic vox dicitur, qua Deus ad nos loquitur, illic stella, quae tutos nos ducit: aliis quasi gubernaculum est, quod nostrae vitae cursum dirigit. Et quod in vulgari usu, item in doctrina ethica animadvertendum est. Minime ROTHE²⁾ erra-

mille testium locum tenet. In hisce aliisque similibus locis (TAC. epp. 42, 105, 113. PLIN. epp. 1, 8, 22) recta sane exhibetur, conscientiae notio, haud tamen cum SCHENKELIO l. l. dixerim inde effici posse: „dass das Gewissen eine religiöse Beschaffenheit hat.“

1) Cf. JUVENALIS, Sat. 13. PERSIUS Sat. 3. Mythologia de Furiis atque Erinnybus referens conscientiae revera imaginem dedit, quod ipse CICERO testatur. Oratio pro Roscio Amerino c. 24. in PISON. c. 20. Cf. de Legg. 1, 14. Saepe quoque in historia malae conscientiae vis traditur. Ita de BESSO (PLUTARCHUS: „de sera numinis vindicta“). CASSIUS apud PHILIPPUS pugnans Caesarem, quem occiderat, vidisse narratur, et ne alios citemus, SUE-
TONIUS *Neronem* conscientia cruciatum esse narrat (NERO c. 34). Inter recentiores egregie malam conscientiam proposuit SHAKESPEARE in op. *Macbeth*.

2) *Theol. Ethik.* I. 264. Item cf. ED. GÜDER (*Stud. und Krit.* 1857, 2tes Heft, p. 245) cujus verba citare lubet: „Was ist das doch für ein klägliches Chaos von Positionen und Negationen, von unsichern Thesen und ebenso unsichern Antithesen, von hin und her schwankenden Definitionen und Explicationen, das uns im Capitel von Gewissen entgegentritt!“ Idem in seqq. indicat, si quis compendia adeat de doctrina ethica aut dogmatica, ut de conscientiae natura aliquam notitiam contrahat, hunc mox eo

vit, qui hac nostra aetate frustra adhuc accurate definitam conscientiae notionem quaeri confirmat. Neque est, quod illud valde miremur. De conscientiae doctrina nulla adhuc exstitit satis probanda monographia,¹⁾ et in plerisque compendiis de doctrina morali hoc argumentum leviter tractatum esse unicuique, hanc in rem inquirenti, statim apparet. De principiis quidem ethices Christianae theologi disputabant, ad ipsa vero hominis principia ethica non semper attendebant. Tali in disquisitione conscientiae magnum locum deberi, sponte intelligimus, nec sane erramus, multum in doctrina ethica ab illa, quam de conscientia habeamus, notione, pendere statuentes. Argumentum autem, quod tractamus, ut non leve neque inutile videtur, ita quoque a nostris diebus minime alienum habendum est. Postquam ut hoc aequae ac cetera argumenta anthropologica bene cognoscerent, ad Sacras Scripturas multi redierunt, novum periculum exstitit, ne nimiam *ἀκριβειαν* quaerentes, ad scholae diligentiam formarent, quod sparsim in Sacro Codice, in practicum magis quam in theoreticum usum invenitur. Fundamenta potius quaeramus in Sacris II. quam ipsam doctrinam expositam. JESUS atque Apostoli, ut Veteris quoque Foederis auctores, ideas quidem, easque praeclaras, Anthropologicas exhibuerunt, minime vero Anthropologiam suis numeris

venturum, ut persuasum sibi habeat, „dieses sogenannte Gewis-
seste unter dem Gewissen theile ein und dasselbige Loos mit dem
Ungewissesten unter dem Ungewissen.“

1) Cf. SCHENKEL, HERZOG, *Real. Encyclop.* in articulo *Gewissen*.

absolutam nobis tradiderunt. Ita igitur, Anthropologia ac Psychologia Biblica, quae dicitur, procedat, ut in varias de hominis natura notiones imprimis inquirens, magis magisque manifestum reddat ac perspicuum, quantopere hoc quoque nomine Sacri Libri suam ipsi divinam originem testentur.

Huic labori nostri quoque qualescunque conatus accedant in hoc specimine academico. De conscientia agentes, *primo* conspectu historico exponamus, quae prae ceteris memorabiles ad hunc usque diem in Ecclesia Christiana prolatae sint de conscientia sententiae. *Tum* Sacrum Codicem adeamus, ut ipsi notionem Biblicam de conscientia inde petamus. *Denique* doctrinae, de qua agimus, *lineamenta* quaedam sequantur.

PARS I.

CONSPECTUS HISTORICUS.

§ 1.

Praemonenda.

Quum nec Theologi nec Philosophi ut jam vidimus, ad conscientiae doctrinam strenue olim animum attenderint, fieri vix potest, quin hujusce doctrinae historiam tradere admodum difficile sit negotium. Multi quidem de conscientia egerunt, sed tam vagae fere sunt sententiae, ut in argumenti historia locum vix tenere mereantur. Praeterea tantopere loquendi usus fluctuabat, tam parum sibi doctrina constabat, ut qui in historia requiritur, progressum indicare haud ita facile possimus in variis varii temporis haec de re opinionibus. Multae quoque, ut in universa disciplina ethica, ita hinc imprimis, lacunae restant, quae nulla ratione expleri posse videntur. Ita recte STÄUDLINUS ¹⁾ difficultatem vidit, quum historiam doctrinae de con-

1) CARL FRIEDRICH STÄUDLIN: *Geschichte der Lehre von dem Gewissen*, Halle 1824.

scientia primus scribere instituit, nec si secula, de quibus ille retulit, spectamus, aliter judicamus. Qui vero post hujus viri scriptum editum, nostri seculi anni praeterierunt, ditiozem materiam praebent. Hac nostra saltem aetate, multorum, theologorum imprimis, exstiterunt conatus, quibus disciplina nostra et clarior et firmior evadat. Hanc praesertim ob causam, historicum conspectum disquisitioni nostrae praemitendum esse duximus. Ne vero frustra operam perdamus, de iis, de quibus STÄUDLINUS quoque retulit, breviter agere nobis liceat, ea tantum memorantibus, quae in ejus opere emendanda, aut iis, quae scripsit, adjungenda nobis videantur. Ad nostrum seculum progressi, copiosius historiam argumenti enarrabimus.

§ 2.

Divisio.

Ex iis, quae de conscientiae doctrina, per seculorum decursum parum sibi constanti, supra diximus, sponte sequitur, talem periodorum divisionem hinc dari non posse, qualem in historia exponenda hodie recte requiramus. STÄUDLINUS a primis initiis rem repetens primum de Graecis ac Romanis, deinde de Veteris Novique foederis doctrina egit, inde ad Ecclesiae patres processit, et ita ad suam usque aetatem, nulla data divisione, secula percurrit quae post Chr. n. effluerunt. Quod ad veteres, Graecos ac Romanos, attinet, de iis in introitu quaedam monuimus. Ipsam sacri codicis doctrinam in secunda hujus disquisitionis

parte exponemus. Tantummodo igitur de iis hęc nobis dicendum erit, qui in Ecclesia Christiana de conscientia egerunt. Eos autem, qui extra Ecclesiam, hoc de argumento philosophabantur, ideo plane omittere non possumus, quo saepius ad hanc disciplinam promovendam bonam suam operam attulerint. De hocce hisce limitibus circumscripto conspectu in partes discernendo cogitantibus nulla nobis melior visa est divisio, quam haec tripartita. *Primum* eos scriptores commemorabimus, qui ab ineunte aera Christiana usque ad instaurata Sacra vixerunt. *Tum* de iis agemus, qui inde usque ad seculum nostrum fuerunt. *Denique* videbimus, quaeenam hoc nostro aevo conscientiae notiones prolatae sint.

CAPUT I.

PERIODUS PRIMA.

1—1500 p. Chr. n.

§ 1.

Patres Ecclesiae.

Praeter CHRYSOSTOMUM, quem ex aevo patristico unum recenset STÄUDLINUS, ORIGENES et HIERONYMUS hęc in censum veniunt. Ceteri Patres, quantum novimus, nihil fere de conscientia referunt, et ea quoque, quae apud triumviros nostros reperimus, haud ita magni momenti sunt. ORIGENES in *Ep. ad Rom.*

de conscientia loquitur, tamquam genio salutari, qui ita animum hominis ducit, ut a malo illum abstineat, ad bonum vero impellat. Haece imago, etsi minime falsa dicenda, conscientiae propriam naturam non indicat. CHRYSOSTOMUS saepius conscientiae mentionem facit. In Homiliis interdum egregie conscientia ad exhortandos auditores utitur.¹⁾ Claram vero conscientiae notionem non exhibet. Interdum illam ipsam legem habet, divinitus nobis inditam, interdum iudicem, qui ostendat, utrum illi legi obedientes nosmet ipsos praestiterimus. Utroque sensu est θεῖον καὶ παρὰ θεοῦ ταῖς ἡμετέροις ἐνιδρυμένον ψυχαῖς. Ubi vero conscientiam ut legem ipsam proponit,²⁾ satis dilucide indicat, se ipsum tamen aliud revera habere legem, aliud conscientiam. De decalogo agens rogat, quare illis praeceptis, quae ad moralia stricte ita dicta, pertinent, nulla addita sit admonitio, qua ipsum legis monitum superstruatur, ut in mandatis ceremonialibus aut universe theocraticis, ut in Sabbathi praecepto, fieri solet. Recte respondet, hoc ideo fieri, quia conscientia de iis, quae ad ipsa moralia pertinent, testimonium edit. Conscientiam ergo non eandem esse ac legem indicat. Ubi CHRYSOSTOMUS de conscientia, tamquam iudice agit gravem ejus vim vividis pingit coloribus.³⁾ Conscientiae iudicium nemo effugere, neque ullo modo infringere potest. Deus

1) Hom. 12 in Ep. ad Rom. — Hom. 3 in II. Ep. ad Cor. Hom. 14 in Ep. ad Phil.

2) Ad populum Antiochen, hom. 12.

3) In psalm. 7. Hom. 16 in Ep. ad Eph. Hom. 3 in Jesaiam 6, 2. Hom. 1 et 4 de Lazaro. Hom. 17 in Genesim.

ipse in animo nostro illud posuit. Aliorum judicia negligere possumus, hic vero iudex internus, si irascitur, nos persequi non desinet. Mala ideo conscientia prae omni malo gravis est, ¹⁾ bona contra συνειδησις prae honore et divitiis, et corporis bona valetudine aestimanda. ²⁾

Restat, ut de HIERONYMO dicamus. Apud hunc Patrem primum vocabulum συντήρησις occurrit, ad conscientiam adhibitum. ³⁾ Habet enim συντήρησιν pro *scintilla conscientiae*. ⁴⁾ In altera hujus capituli paragrapho iterum de συντήρησι agemus. Ceterum, quod Ecclesiae Patres attinet, si eos spectamus, qui in Ecclesia Orientali floruerunt, admodum miramur, nullam fusiorem conscientiae doctrinam apud eos inveniri, quum a studiis anthropologicis minime alieni fuisse videantur. Latinorum Patrum studia, duce imprimis AUGUSTINO, alio tendebant; PELAGIUS autem ad conscientiam attendit, et inde etiam quod illa homini inest, efficere studuit, bonum nequaquam plane ex hominis natura evanuisse. Haec pauca sufficiant de Ecclesiae Patribus.

1) Hom. 12 in Ep. ad Rom.

2) Eandem, quam CHRYSOSTOMUS dedit, conscientiae ut iudicis notionem PHILO JUDAËUS exposuit, qui idem de bonae malaeque conscientiae vi egregie monet. (*De X Oraculis. Quod deterius insidiatur potiori.* alibi.)

3) GREGORIUS NAZ. hoc vocabulo indicat vinculum, quod animum cum corpore conjunctum tenet.

4) In Ez. 4.

§ 2.

Theologi Scholastici.

Quod in hujus conspectus *Praemonendis* de lacunis diximus, quae in argumenti nostri historia exstant, hîc imprimis obtinet. *Poenitentiarum* enim *libris*, qui a seculo inde 6° exstiterunt, exceptis, nulla, quantum comperti sumus, conscientiae gravior mentio fit ante seculum duodecimum. Neque est, quod de his *poenitentiarum libris* agamus, quum non alio nomine hîc commemorari mereantur, quam quatenus ad *Summas Casuum Conscientiae* viam paraverint. De hisve vero deinceps dicendum crit. Prioribus ergo medii aevi seculis omissis, ad aevum scholasticum accedamus. Primus nobis occurrit BERNARDUS *Clarovallensis*, qui sine ulla subtilitate scholastica in argumento nostro versatus est. Nec vero in conscientiae naturam strenue inquisivit. Bonae tantummodo conscientiae laudes effert, et in hisce laudibus efferendis, oratorem omnino agit. „Bona conscientia,” eo auctore „est titulus religionis, templum Salomonis, ager benedictionis, hortus deliciarum, aureum reclinatorium, gaudium angelorum, arca foederis, thesaurus regis, aula Dei, habitaculum spiritus sancti.”¹⁾

PETRUS LOMBARDEUS inquit, quatenus conscientia erronea obliget, ceterum de ipsius conscientiae natura non agit.²⁾ Hic vero sententiarum Magister

1) *De inter. dom.* c. 22.

2) Cf. STÄUDLIN. l. l. p. 65.

primus methodum scholasticam in disciplinam ethicam adhibuisse videtur. Inde exstiterunt, quas jam nuncupavimus, *Summae casuum conscientiae*, quarum duae imprimis inclaruerunt, *Astesana* altera, altera *Angelica* dicta. STÄUDLINUS fusius de his libris egit, non vero multum in iis de ipsa conscientia scriptum legitur. Unice fere de conscientia erronea agitur, ac quaeritur, ut apud Lombardum, utrum et quatenus voluntas humana tali conscientiae morem gerere debeat. In *Angelica* vocabulum *συντήρησις*, quo jam HIERONYMUM usum esse vidimus, saepius invenitur. *Synteresis* ibi conscientiam sequitur ita ut quod per conscientiam mentis iudicio probatum sit, per *synteresin* voluntati efficiendum tradatur. Aliter THOMAS AQUINAS iudicat, qui *synteresin* „habitum naturalem” dicit, „ad bonum infligantem, et de malo murmurantem”¹⁾ *conscientiam* autem ita definit: „conscientia est actus, quoddam mentis dictamen, actualis applicatio scientiae ad ea, quae agimus; efficaciam habet a *synteresi*.”²⁾ Conscientiam *actum* esse THOMAS AQUINAS probare studet ex ipso vocabulo, quod quum sit „scientia cum alio”³⁾ eo iudice „ordinem scientiae ad aliquid importat.” Talis autem conscientiae natura postulat, ut *actus* dicatur, non vero *potentia*: neque obstat, quod Apostolus PAULUS *συνείδησιν* inquinari Tit. I: 15

1) S. I. Qu. 79, art. 12.

2) S. I. Qu. 79, art. 13.

3) SCHENKEL I. I. THOMAE AQUINATIS sententiam refert, conscientiam esse „scientia cum alio, quod scimus.” Fortasse vero auctor significare voluit, conscientiam esse scientiam, quae aliud quidquam extra nos positum spectet.

dicit. Ipse THOMAS AQUINAS conscientiam quoque *subjectum peccati* nominat, quod tamen ita explicat, ut quis per conscientiam se inquinatum esse sibi conscius sit. Non magis e PAULI dicto, eadem ratione explicito, effici potest, conscientiam false pro actu haberi. Ita THOMAS AQUINAS. Accedimus ad ALBERTUM MAGNUM. In hoc auctore luce clarius patet, in quales errores Scholasticismus incidit, schematicismo Aristotelico deditus. Moralis hominis natura prorsus ingenio dialectico cessit, conscientia partim quidem in ipsa hominis natura inest, partim vero continuo habitu acquiritur.¹⁾ Duplex ergo conscientia est, altera innata, acquisita altera. Synteresis, auctore ALBERTO M., ipsius animi potentia est. Superest ut de ANTONIO FLORENTINO agamus. Hic in synteresi definienda longus est. „Est naturale lumen rationis quo resistimus omni malo.”²⁾ Peccare neque errare potest, 1°. quia natura sua concupiscentiae contraria est. 2°. quia contra peccatum strenue mormurat. 3°. quia ad superiorem rationem pertinet.³⁾

1) S. XVIII, 469.

2) S. III, 9, 10, 11.

3) Vidimus, quid HIERONYMUS, THOMAS AQUINAS, ANTONIUS FLORENTINUS de *synteresi* (perperam saepius *synderesis* scribitur) dixerint. Universe *synteresin* vocarunt scholastici bonum illud absolutum, quod in natura humana remansit; cujus boni habitus ad peculiaris acta actualem applicationem *syncidesis* nomine significarunt. Unde vero vocabulum *συντήρησις* petitum sit, non liquet. STEPH. Lexic. putat, a scriptoribus Ecclesiasticis illud ad Latini vocabuli *religio* sensum formatum esse, quum eadem fere significatione mente, memoria, attento animo aliquid teneri indi-

Conscientia, auctore ANTONIO FLORENTINO, *actus* est, isque triplex, quum testetur, accuset, et damnet aut condemnet. Triplici hocce titulo ad mentem rationisque iudicium pertinet.

Antequam ad sequentem periodum pergamus, verbo monere juvat, GERSONEM systemati, quod dedit, mystico¹⁾ disputationem praemisisse de animi facultatibus. De conscientia non agit, quae vero de synteresi scribit, eadem fere sunt, quae ANTONIUS FLORENTINUS habet.

CAPUT II.

PERIODUS SECUNDA

1500—1800.

§ 1.

Theologi.

Medii aevi Theologia Scholastica, ut vidimus, dialectico acumine conscientiae doctrinam exposuit, Ecclesia vero ipsa Romano-Catholica conscientiae homi-

cet. THEOD. KRÜGER (Theol. Mor. 1747) dicit, conscientia si syllogismus practicus habetur, synteresin esse propositionem majorem, et syncidesin propositionem minorem. Cf. DELITZSCH, l. l. pag. 107. FR. H. CHR. SCHWARZ, *Evangelisch-christliche Ethik*, I. pag. 159, 3^e Aufl. Ceterum cf. quod supra p. 12. n. 3. monuimus.

1) *De Theol. myst. specul.*

nis haud magnam auctoritatem tribuit, quippe quae Ecclesiae statutis ac voluntati omnino cedere debeat.¹⁾ Reformatores ad individuum hominis characterem attendebant, neque uno tantum nomine Sacrorum instaurationis, quam hoc, de quo nunc agimus, aevum tulit, a conscientia profecta esse dici meretur. Ad conscientiam LUTHERUS haud semel provocavit. Ipse experientia edoctus mali conscientiam describit, quae contra peccatorum remissione a Deo impetrata, et quae tum demum in bonam partem abit, quum Dei gratia in CHRISTO homini peccati conscio tradita sit. Conscientia, LUTHERO auctore, necessitudinem indicat, cum religiosam, tum ethicam, quae Deum inter ac hominem existat, per se existit, et quum aeterna sit atque deleri non possit, prae omni lege et jure homini pie ac sincere colenda est.²⁾

MELANCHTON iterum scholasticos secutus, conscientiam ad intellectum revocavit, *notitiam* eam dicens *accusantem* aut *approbantem*.³⁾ Alibi *conscientiam syllogismum practicum in intellectu* dicit, *in quo major est lex sive verbum Dei, minor vero et conclusio sunt*

1) Recte HERZOG *Real-Encyclopaedie*, Tom. V, p. 135 scribit: „der römische Catholicismus schränkt durch das Verhältnisz, in welches er den Einzelnen zur Gemeinschaft stellt, die Sphäre des Gewissens in enge Grenzen ein, die freilich, je wie man es nimmt, auch als zu grosze Erweiterung, als Relaxation erscheinen.“

2) Cf. LUTHERI *Opp.* Ed. Walch. X, 958 seqq. XI, 2392, 3050.

3) *Commentarius de anima*. Ed. Vitebergae 1540, p. 215. Ibi dem hanc *syntereseos* definitionem exhibet: „*synteresis* significat conservationem notitiae legis, quae nobiscum nascitur.“

*applicatio, approbans recte factum, vel condemnans delictum, quam approbationem in corde sequitur laetitia, et condemnationem dolor.*¹⁾ Deus homini conscientiam indidit, ut testimonium ederet cum de ipsius Dei existentia, tum de divino iudicio. CALVINUS quoque conscientiam ad intellectum pertinere censet. Melius autem, quam MELANCHTON ad intimum hominis animum attendit, quo sese cum Deo conjunctum sentiat.²⁾ Videmus ergo Reformatores, etsi ea via progressos, qua conscientiae doctrina optime procedere possit, non multum tamen ad hanc disciplinam excolendam attulisse. Causam si quis quaerit, Theologiam dogmaticam prae disciplina ethica hae periodo excoltam esse secum reputet. Quod vero de primis sacrorum instauratoribus valet, itidem de iis obtinet, qui eos in Protestantium Ecclesia hoc et sequenti seculo secuti sunt. GERHARDUS in *Locis Theologicis conscientiam* definitione illustrat.³⁾ CALIXTUS in systemate morali multum de conscientia *dubia, probabili* atque *erronea* disputat, ipsius autem conscientiae naturam haud clare exponit.⁴⁾

1) *Definitiones Theologicae.*

2) Inst. I. 4. 10. 3. „Est enim quiddam inter Deum et hominem medium, quia hominem non patitur in se ipso suppressere, quod novit, sed eousque persequitur donec ad rectum adducat.”

3) JOH. GERHARD, *Loci communes Theologici* 1629, III. p. 67. „Conscientia est testis dictorum et factorum nostrorum domesticus et individuus.

4) G. CALIXTUS, *Epitome Theologiae moralis* 1634, p. 19. „Conscientia est dictamen intellectus practice practicum, sive antecedens, i. q. singulorum aliquam actionem his illisque circumstantiis determinatam praecipiens vel prohibens, sive actiones sequens, i. q.

Interea in Ecclesia Evangelica *casuistica* quoque disciplina prodiit. BALDUINUS ¹⁾ primus huic doctrinae operam dedit, quem mox sequebatur OLEARIUS. ²⁾ Utriusque autem hujus moralistae sententiam, per se satis levem aestimandam, hinc copiose referre eo minus opus est, quum STÄUDLINUS l. l. de utroque fusius egerit, qui eodem loco exponit, quo nomine Evangelicorum *casuistica* doctrina ab illa differat, quae in Romano-Catholica Ecclesia viget.

Quod ad hanc Ecclesiam attinet, Jesuitae hac periodo exstiterunt, novam casuum conscientiae molcm afferentes. Quum vero iis, quae antea de hoc argumento a scholasticis prolata erant, nihil fere novi addiderint, hos omittamus, monentes, eos conscientiam omnino neglexisse, ³⁾ quippe qui ne de probabili quidem conscientia agant, sed de probabilibus opinionibus unice cogitent. Redeamus ad Theologos Reformatos.

Ineunte seculo 18° melior lux disciplinae nostrae affulsit, quum et systematice et exegetice conscientiae doctrinam magis enucleandam curae habere coeperint Theologi. BUDDIUS in hoc argumento tractando lon-

supposita earum recordatione dicat, eas vel recte vel perperam esse factas."

1) *Tractatus de materia rarissime adhuc enucleata, casibus nimirum conscientiae.* 1654.

2) *Introductio brevis in Theol. Casuist.* 1694. STÄUDLIN. l. l. p. 121 animadvertit, hunc auctorem primum ad etymologiam vocis *conscientia* (scientia cum) attendisse. Minus recte, quum jam THOMAS AQUINAS ad illud attenderit.

3) PAUL LAYMAN, † 1635. Jesuitarum ordini adscriptus, in exordio systematis, quod edidit de *Theol. mor.* de conscientia agit.

gus fuit. ¹⁾ Ad intellectum *conscientiam* refert, eamque cerni existimat in iudicio, quod homo fert de iis quae peregit, ad legem simul attendens, quae, quid fieri debeat, monet. Quaeritur, utrum conscientia *actus* sit, *habitus*, an *potentia*. BUDDEUS inanem hanc litem iudicat, quum syneidesis in *potentia* exstet, nec semper in *actum*, nedum in *habitus* exeat. De *synteresi* agit, ut *conscientia*, ampliore sensu sumta, quippe quae uniuersa tantummodo principia spectet, nondum ad singula acta relata. Ceterum fuse in *falsam*, *incertam*, et *probabilem* conscientiam inquit.

Ad MOSHEMIUM accedimus. ²⁾ Hic queritur, ab aequalibus conscientiam omnino fere ad *intellectum* referri. Concedit, in Sacro Codice, quem BUDDEUM secutus, hoc quoque in argumento tractando strenue adiit, syneidesin plerumque pro mentis iudicio haberi, monet vero principium exquirendum esse, e quo haec, quae menti est, iudicandi facultas oriatur. ³⁾ Animadvertit, multos homines de factis suis nullum iudicium proferre, nec tamen iis conscientiam esse abnegandam. Conscientia igitur, quippe per se exstans, a iudicio illo secerni debet. Principium, quod MOSHEMIUS quaerit,

1) *Inst. theol. mor.* a° 1711.

2) *Sittenlehre der heiligen Schrift*, III. S. 209—272, a° 1735.

3) Minus recte SCHENKELIUS l. l. MOSHEMI sententiam refert, dicens, eum conscientiam inter intellectus facultates recensuisse. Melius GÜDERUS l. l. p. 266 eum conscientiam voluntatis facultatem habuisse scribit. Conscientia, auctore MOSHEMIO, quamquam in iudicio reuera cernitur, et ad intellectum igitur pertinet, e voluntate tamen originem ducit.

in voluntate sibi invenisse videtur. Conscientia culpam homini exprobrat. Ubi vero culpa ostenditur, de voluntate peracta sermo est. Conscientia ergo e firmo voluntatis proposito oritur, quo de iis, quae agimus, ad normam legis, judicamus. Quia conscientiae sedes in voluntate est, duplex quoque conscientia exstat, eorum qui a Christo adhuc remoti errant, peccato obnoxii, et eorum, qui Christum fide amplexi, ab illo ad sanctam vitam ducuntur. Ita MOSHEMIUS prorsus novam doctrinam tradidit.

BAUMGARTENIUS non ita diu post MOSHEMIUM de *Theol. morali* agens, ad consuetam definitionem rediit, conscientiam in iudicio consistere putans, quod legis normam secuti, de factis nostris ferre debemus. REUSIUS in *Elementis Theol. mor.* primus, quantum novimus, conscientiae naturam ita exposuit, ut Dei quoque rationem haberet. Ejus hoc de argumento disputatio pluribus nominibus laudanda est. Hominem Dei sibi conscium legem divinam in se habere ostendit, quam strenue colere debeat, quae vero si violetur, exprobrationibus peccatorem persequatur. Quomodo autem hujus conscientiae natura atque effectus cum tota hominis essentia cohaereant, non dilucide exposuit. CRUSIUS¹⁾ ad hunc nexum explicandum divinitus nobis proclivitatem insitam esse docuit, qua et, quod revera bonum est, ut placitum divinum accipiamus, et simul huic placito obsequendum esse intimo animo sentiamus. LESSIUS iterum praec religioso ethicum conscientiae

1) *Moral-Theologie*, I. § 41, 42. Lipsiae 1772.

momentum exposuit, hanc facultatem ei tribuens, ut de ethico hominis caractere iudicet.

JOH. ANDR. CRAMER¹⁾ varias, quae huc usque de conscientia prolatae erant, sententias, recensuit; et indigestam hinc exstare molem questus est. Eos refutare voluit, qui conscientiae proprium suum charactere tribuentes, eam ut alteram legem proponunt. De variis distinctionibus egit, quas Theologia casuistica in hanc doctrinam induxit easque ut inanes rejecit. STÄUDLINUS l. l. copiosius de hoc Theologiae casuisticae critico egit, cujus ingenium quidem laudat, in quo vero improbat, quod conscientiae locum, quem adhuc in Theologia morali tenuerat, prorsus eripere voluerit. REINHARDUS²⁾ locum de conscientia admodum breviter et leviter etiam tractavit. Religiosum in conscientia inesse momentum, CRUSIUM secutus statuit, conscientiae vim in eo cerni existimans, quod in cogitando atque agendo Dei memores, quid Ille velit, rogemus. Ita, Dei placita curantes, ad perfectum statum ethicum, REINHARDO auctore, pergimus. Partim jam ad nostrum seculum ille pertinet. Illic ergo haec periodus, quod ad Theologos attinet, clauditur.

1) In diario: *Beiträge zur Beforderung theologischen und anderer wichtiger Kenntnisse von Kielischen und auswärtigen Gelehrten*, Tom. IV, 1783.

2) *System der christlichen Moral*, I. 1, 4. p. 262, 705—707.

§ 2.

Philosophi.

Universam Anthropologiam quum philosophi ante KANTIUM non magnopere curaverint, non miramur, eos conscientiae quoque doctrinam parum excoluisse. Breviter enarremus, qui hoc nomine laude digni videantur. ¹⁾

HORNEYUS ²⁾ in loco de *libero arbitrio* de conscientia agit, quam ut legis cum naturalis tum divinae praeconem describit, qui efficit ut hanc legem agnoscamus, eique obedientes nosmet ipsos praestemus. Primus in Germania fuisse videtur, qui philosophiam moralem tractaverit. Ceterum eelectice in hac disci-

1) Seculo 17° *conscientiariorum* secta existit, de qua hic verbo monere lubet. MATTHIAS KNUTZEN ejus auctor fuit. Juvenis theologiae operam dedit, mox vero a religione alienus in Atheismum irruit. Conscientiam pro Deo habuit, atque huic permagnum pretium tribuere sibi visus est. Anno 1674 *Jenam* venit, ubi MUSAEUS pugnam contra eum iniit. HARTNACK (*Hist. ecclesiae* auctore MICRÄLIO, p. 2289) hisce thesibus systema KNUTZENII absolui dicit: 1° *non esse Deum neque diabolum*, 2° *magistratum nihil aestimandum, templa contemnenda, sacerdotes rejiciendos*, 3° *loco magistratus et loco sacerdotum esse scientiam et rationem cum conscientia conjunctam, quae doceat honeste vivere, neminem laedere et suum cuique tribuere*, 4° *conjugium u scortatione nihil differre*, 5° *unicam esse vitam: post hanc nec praemium nec poenam dari*, 6° *scripturam sacram secum ipsam pugnare.*

2) *Ethicae sive civilis doctrinae de moribus libri IV, quibus tota ista disciplina non tantum ex Aristotele, sed optimis quibusque veteribus et recentibus auctoribus fuse explicatur*, 1625.

plina versatus est, neque a Jesuitarum studiis casuisticis plane alienus fuit.

SPINOZA ¹⁾ in loco *de affectibus* conscientiam nominat. Ejus effectum indicat, naturam autem nulla luce illustrat.

SHAFTESBURYUS ²⁾ conscientiam sensum moralem habet, quatenus vero religiosa est, religiosum illud a morali caractere originem ducit. Conscientia in eo consistit, quod homo sentiat se non talem semet praestare, qualis revera esse possit ac debeat.

WOLFIUS quaerit, utrum et quatenus homo contra conscientiam agere valeat. ³⁾ Distinctiones amat, ut vero recte STÄUDLINUS l. l. monet, nihil, quod magni momenti sit, hac in parte, praestitit.

KANTIUS multa habet, quae argumentum nostrum spectent; quae vero copiose exponere non fert instituti nostri ratio. Rationem de singulis actionibus judicium ferre docuit, non vero conscientiam. Haec tantummodo postulat, ut si quid agendum aggrediamur, bene nobis conscii simus, hoc recte ita fieri. Conscientia igitur sibi ipsi postulata affert. ⁴⁾ Ratio quoque humana, quatenus practica est, in conscientia ipsa de se judicare dici potest, quum syneidesis quaerat, utrum recte ratio de bono aut malo judicium tulerit. ⁵⁾

1) P. III. prop. 18, obs. 2. prop. 59, n°. 17.

2) *An enquiry concerning virtue*. B. II. P. 2. S. 1.

3) *Vernünfftige Gedanken von der Menschen Thun und Lassen*, Halle 1752.

4) „Das Gewissen ist ein Bewusstseyn, das für sich selbst Pflicht ist.“

5) „Das Gewissen ist die sich selbst richtende moralische Urtheilskraft.“

Ita KANTIUS primum de conscientia cogitavit¹⁾. De conscientia universe locutus, revera bonam conscientiam ob oculos habuisse videtur. Negavit etiam, quod necessario sequitur, hanc, de qua egerit, conscientiam, unicuique homini actualiter inesse. Postea autem definitionem mutavit.²⁾ Tunc conscientia ei practica ratio visa est, quae in quoquam legis proposito, quid fieri debeat, ostendit, et simul ad id perpetrandum, quod bonum sit, impellit, quum in interno animo tribunal adsit.³⁾ Hac definitione data, recte KANTIUS unicuique conscientiam tribuit. STÄUDLINUS l. l. quid KANTIUS altero illo de conscientia effato, quo internum tribunal habetur, sibi voluerit, exposuit.

SCHMIDIUS⁴⁾ KANTIUM secutus in conscientiae, posteriore illa significatione sumtae, naturam denuo inquisivit, novasque distinctiones attulit. Tria in conscientia distinguit, 1° iudicium morale, 2° sensum moralem, 3° sensum religiosum.

FICHTIUS priorem, quam KANTIUS dedit, conscientiae definitionem amplexus est. Monet, unicuique hanc boni conscientiam parari debere et posse.⁵⁾ Jam vero ad seculum nostrum progressi sumus.

1) In libro: *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*.

2) In op. *Tugendlehre*, p. 37—39.

3) „Das Gewissen ist das Bewusstseyn eines innern Gerichtshofes im Menschen.“

4) C. C. F. SCHMID, *Moral-philosophie*, 1793.

5) *System der Sittenlehre nach den Principien der Wissenschaftslehre*, p. 225 seqq.

CAPUT III.

PERIODUS TERTIA.

1800—1858.

Multi fuerunt, cum theologi, tum philosophi, qui hoc nostro seculo in systemate ethico conscientiae locum suum tribuerint. De singulis, quorum notitiam contrahere nobis contigit, singulatim agamus, ita vero ut nunc non iterum theologos ac philosophos separatim enarremus. Primum de Romano-Catholicis videamus. Hoc seculo ineunte MUTSCHELLIUS *Theologiam moralem* edidit, in qua conscientiae quoque mentionem fecit¹⁾. Ejus vim in iudicio ferendo posuit, ita vero, ut nequam efficiat, utrum quid per se bonum sit, sed potius internum testimonium edat, eum, qui egerit, spectans, utrum revera probe recteque egerit. Conscientia, si de ipsis actionibus iudicaret, utrum bonis an malis sint adscribendae, facile errare posset, quum vero tantummodo ei, qui aliquid perpetravit, ostendat, bene aut male illud actum esse ab illo, errori obnoxia esse non potest. Ad intellectus igitur facultates MUTSCHELLIUS conscientiam retulit. Ita plerique Romano-Catholici, qui doctrinae ethicae operam navabant, eos sequebantur, qui praecedenti periodo de conscientia scripserunt. Unus, quantum novimus, HIRSCHERUS²⁾, quem hic,

1) *Moral-Theologie*, 1802. Tom. I. Pag. 226. 238.

2) J. E. VON HIRSCHER, *Christliche Moral, als Lehre von* er

etsi multis annis post MUTSCHELLIUM vixerit, nominare liceat, aliter statuit. Conscientiam ille in voluntate positam esse putavit, qua ad illud, quod verum est, homo ita ducatur, ut ei, tamquam legi divinitus datae obsequi debeat. Ceterum, Ecclesia Pontificia ad disciplinam nostram provehendam hoc nostro quoque seculo non multum praestitit.

Ad Protestantium Ecclesiam transimus. Primus hic occurrit DAUBIUS, qui philosophiam cum theologia jungens, de ethica quoque disciplina bene meritus est. Acute, ceteras distinctiones rejiciens, de conscientia *absoluta, objectiva ac subjectiva* egit¹⁾. Quam *rationem practicam* KANTIUS habuit, DAUBIUS conscientiam *absolutam* dixit. Legem esse statuit, externam, homini datam, cujus cum homine necessitudinem conscientia objectiva testetur, quum interna subjectivae conscientiae vox eum laudet, si huic legi obedientem se praestiterit, eum vero increpet, si contra hanc legem egerit. Multum est in hac DAUBII disputatione, quod legi meretur.

WETTIUS pauca de conscientia habet. Universe ad *sensum moralem* eam retulit²⁾.

Brevi post WETTIUM, SCHWARZIUS Ethicam Evangelico Christianam edidit.³⁾ Videamus, quid ille de con-

Verwirklichung des göttlichen Reichs in der Menschheit. Tüb. 1836, cujus op. 5^a. ed. prodit a^o. 1851.

1) *Vorlesungen über die Willensfreiheit.* 1806.

2) W. M. L. DE WETTE, *Christliche Sittenlehre*, I. 90. a^o 1819.

3) F. H. CH. SCHWARZ, *Evang.-christl. Ethik. Lehr- und Handbuch für Theologen und andere gebildete Christen.* Heidelb. 1821, cujus op. ed. 3^a prodit, a^o 1836.

scientia scripserit. Per conscientiam Deus unicuique voluntatem suam indicat. Libertatis nostrae nobis conscii nos tamen pendere sentimus a potestate, supra nos posita, quam ut Numen supremum adoramus. Hunc sensum ipsa natura nobis dedit.¹⁾ Conscientia ergo nostra ad Deum fertur, et quodammodo *religio* dici potest. Dum vero Deum spectat, ad nos ipsos etiam referri potest, et ita sumta, nostri conscientiam indicat, qua quo voluntas nostra ducatur nobis persuasum habemus.²⁾ Conscientia illa fundamentum praebet, quo omnis doctrina ethica superstrui debet. Quum Dei voluntatem nobis ostendat, ipsa quodammodo lex est, cui unusquisque obediat necesse est. DAUBIUM secutus SCHWARZIUS conscientiam esse *absolutam, objectivam et subjectivam* statuit, aut potius conscientiam *absolutam et relativam*, quarum posterior iterum in *objectivam et subjectivam* abeat. Ipse autem hanc distinctionem, si propriam conscientiae naturam spectemus, vix valere agnoscit.³⁾ Conscientia revera nihil aliud est nisi ipsa ratio nostra, quatenus per eam Deum et nosmet ipsos cognoscamus.⁴⁾ Sed inde conscientia exstitit, quod peccatum a Deo nos sejunxit. Peccato enim si quis non obnoxius est, conscientia tollitur,⁵⁾ quum vero omnes legem divinam violemus, conscientia nos arguit ac iudicium contra nos profert.⁶⁾ Multa

1) *Ethik.* Tom. I. Ed. 3^a. p. 152.

2) l. l. p. 154, p. 165.

3) l. l. p. 156.

4) l. l. p. 157.

5) l. l. p. 174.

6) l. l. p. 175.

hic SCHWARZIUS egregie scripsit. Principium autem, e quo omnia, quae de conscientia habet, effata, exeant, frustra quaerimus.

Tale vero principium quaerendum esse, jam STÄUDLINUS, de quo nunc agendum est, agnovit. Libro¹⁾ saepius laudato, quem scripsit, argumenti nostri historiam exhibenti, nonnullas animadversiones adjecit de ipsa conscientiae doctrina. Duplicem per seculorum decursum prae ceteris viguisse conscientiae notionem ostendit, quarum alteram si sequimur, internum judicem habemus conscientiam, alteram vero si amplectimur, conscientiam eandem esse existimamus ac persuasionem de factis nostris, utrum bona sint an mala. Qualicumque tandem modo utramque hanc notionem conjungendam esse duxit. Ceterum laudat, si quis conscientiam definiens, ad Deum, summum Legislatorem, ad quem syneidesis quoque nostra nos ducere debeat, attendat.²⁾

1) CARL FRIEDRICH STÄUDLIN, *Geschichte der Lehre von dem Gewissen*, Halle 1824.

2) Eodem tempore, quo STÄUDLINUS haec scripsit, apud nostrates EWALDUS KIST orationes sacras quinque de *conscientia* edidit. (Dordraci Ed. 2^a. 1824). Diversas, quas conscientiae adscribit partes, ex una eademque animi proprietate ducit, qua quid facere debeamus, memoriae nostrae tradatur, quae simul, quideunque agamus, testem nobis addat, ac postquam perpetraverimus, judicis vocem ut audiamus, efficiat (p. 15). Quatenam autem sit haec animi proprietas, non explicat. Lata sane est et multum complectitur, nec mirum, auctorem alibi (p. 39) conscientiam pro ipso animo habuisse. — Egregie tamen vir laudatissimus, Ecclesiae nostrae quondam ornamentum, de conscientia, quae dicitur, erronea, loquitur in oratione, ordine quinta, quae agit de loco: *Eph.* 5; 10.

Longe aliam de conscientia protulit sententiam VINETUS ¹⁾. Philosophos ac theologos hoc argumentum fere neglexisse vehementer dolet. Traditoriam esse opinionem statuit, qua per syneidesin et nobis persuasum habeamus, aliquid nobis esse praestandum, et vero, quid illud sit, cognoscamus. Sana philosophia, illo iudice, hanc sententiam rejicit. Conscientiae characterem in eo positum esse duxit, quod necessarium ducamus, ut in agendo persuasioni convenienter versemur. Ipsa illa persuasio errare potest, sed in eo errare haud possumus, quod id perficere debeamus, quod nobis persuasum habeamus ²⁾. *Videm igitur moralem conscientiam dixit* ³⁾, qua credimus, quidquam nobis praestandum esse. Alibi ⁴⁾ vero ad Deum conscientiam refert, cum lege divina conscientiam jungens. Luculenter exponit, conscientiam ipsam per se nulla jura habere, sed eo firmiore fundamento niti, quo magis legem divinam ut normam sequatur, legem contra divinam, per hominum perver- sitatem variis modis saepe explicitam, dummodo conscientiae vox loquatur, unam suam ac sibi constantem

1) *Essai sur la conscience et sur la liberté religieuse ou examen du rapport présenté au grand Conseil du Canton de Vaud, par le Conseil d'Etat, le 30 Mai 1829 par A. VINET.* (Paris et Genève 1829). VINETUS anonymus scriptum ediderat ad conscientiae ac religionis jura vindicanda. Hoc scriptum litterae illae spectabant, in quas ut in titulo est in specimine, quod nunc laudamus, VINETUS criticae inquirat. Tria argumenta auctor in hoc specimine tractat, quorum primum ad conscientiae doctrinam pertinet.

2) l. l. p. 54—56.

3) l. l. p. 62.

4) l. l. p. 47.

habere interpretationem. Multum, ut hîc, ita quoque aliis in scriptis, VINETUS conscientiae tribuit.

HARLESSIUS non minus, quam VINETUS, conscientiae laudes effert¹⁾. Internam illam patefactionem habet, qua Deus homini se cognoscendum praebet, et stimulum illam homini addere censet, quo ductus ad coelestia tendat. Universe igitur religiosum momentum conscientiae tribuit.

SCHLEIERMACHERUS, quod miramur, ad doctrinam de conscientia illustrandam nihil fere novi attulit. Ad religionem illam pertinere indicat.²⁾

In patria nostra PARAVIUS³⁾ breviter de conscientia ita monuit: „quae saepe in rebus moralibus laudatur
„conscientia, non est singularis quaedam facultas, ra-
„tioni humanae addita et ab animo sentiente atque
„volente separata. Sed ut observatione alios, ita nos-
„tra sive animadversione, sive conscientia nosmet ip-
„sos cognoscimus; atque adeo etiam ut illos, interce-
„dente observatione, ita nosmet, per nostri conscientiam,
„judicamus et culpandos probandosve esse sentimus.”⁴⁾

1) *Christliche Ethik*. 1^a Ed. 1842. 5^a 1853. § 7.

2) *Conscientiam* esse dicit: „ein sein Gottes in uns.” *Dialektik*, 154.

3) *Initia institutionis christianae moralis*. Edidit. L. G. PAREAU, Gron. 1842, p. 48. Eandem fere, quam PARAVIUS, sententiam exposuit J. E. ERDMANNUS (*Psychologische Briefe*, a^o 1852 p. 363).

4) CL. HOFSTEDÉ DE GROOT in diario: *Waarheid in liefde*, 1858, p. 39: (*Het onderscheid van vrijheid van wil en vrijheid van handeling*) conscientiam dicit illam scientiam, qua homo persuasum sibi habet, se, si hoc illudve egerit, legem violasse et igitur culpandum esse.

Egregie de argumento nostro meritus est BECKIUS, quippe qui ut in universa Psychologia, ita quoque in hac doctrina, excolenda, in Sacrum codicem inquisiverit, unde veras notiones psychologicas peteret¹⁾.

Copiose agit de significatione vocabuli καρδιά (לב) in Sacra scriptura. Hoc vocabulo totius individuae hominis vitae sedem indicari statuit. Duplici autem modo καρδιά individuum illam vitam testatur, èt in conscientia, èt in τῷ νῷ. Quod ad conscientiam, καρδιά in illa cernitur ut in se conversa, ita ut ipsa legem sibi ponat, ac iudicium proferat, quod vero ad τὸν νοῦν attinet, in illo, quae in καρδιά teruntur, externa fiunt, ita ut ad singula singulatim moralis illa vis, quae in conscientia latet, applicetur, et in actum quemdam moralem abeat.²⁾ Homo igitur, συνείδησιν habens, revera sui conscius est, sui conscientiam tenet, quatenus in ipsa illius καρδιά testimonium edatur de morali, quo instructus est, habitu.³⁾ In conscientia ut in speculo, ipse homo sese videt.⁴⁾ et conscientia ipsa καρδιά dici potest, quatenus in illa vita hominis ita contineatur, ut individuum sui conscientiam habeat.

Alia via progressus haud minori tamen studio doctrinam de conscientia excoluit ROTHIUS.⁵⁾ Homini sensum moralem inesse censet, et hanc scholasticos

1) *Umriss der biblischen Seelenlehre. Ein versuch von Dr. J. T. BECK.* Stuttgart 1843. § 22.

2) p. 72.

3) p. 75.

4) p. 77.

5) *Theol. Ethik.* 1845, I. p. 257 seqq.

significasse putat, quum de *synteresi* agerent. Conscientiam autem ad religionem referens, impulsus religiosum illam habet. Religiosum hunc characterem conscientiam habere, omnino tenendum esse iudicat. Praeterea conscientiam praxin spectare atque individuum habere naturam ostendit. Ceterum eos refutare conatur, qui conscientiam affectum religiosum, sensum religiosum aut etiam ipsius Dei in homine actum interpretantur. Ea tantummodo significatione actus divinus haberi potest, qua actus ille passive accipiatur. Impulsus enim religiosus, quo, auctore ROTHIO, conscientia continetur, in eo cernitur, quod homo ipse agens Deum in animo humano agere sibi persuasum habeat.

ROORDA ¹⁾ conscientiam ad sensum moralem refert, et hunc conscientiae nomine appellari existimat si non universe ad moralia refertur, sed peculiariter indicat, utrum ea, quae ipse, de quo agitur, homo perfecit, bene an minus cum ipsius natura congruant. *Sensus* igitur, ut vulgo dicitur, *moralis*, latior est, *conscientia interior*.

DELITZSCHIIUS BECKIUM secutus, psychologiam Biblicam exposuit. ²⁾ Conscientiam non ad Deum, sed ad ipsum hominem pertinere iudicat, et contra eos agit, qui Deum identidem per conscientiam ad hominem loqui putent. Ut in tota disputatione, hinc quoque historice versatus, ad antiquissimam historiam recurrit, *Gen.*

1) T. ROORDA, *Zielkunde of beschouwing van den mensch als bezield wezen*, Leeuwarden 1849, p. 103.

2) *System der biblischen Psychologie* VON FRANS DELITZSCH, Leipzig 1855, III. § 4.

cap. 3. traditam. In memoriam revocat mandatum illud a Deo Adamo datum, ne ab arbore, quae *arboris cognitionis boni malique* nomine nota est, fructus sumeret: ostendit Evam, quum serpenti hoc divinum placitum referret, testimonium dedisse, sese Dei voluntatem percipisse. Conscientiae testimonium ita dedit, et quum mox serpenti fidem habens fructum uterque comederet, conscientiae vox oppressa esse censenda est. Sed non diu conscientia tacuit. Erubuit uterque et Deus accessit, qui conscientiam haud sine jure culpam testari peccatoribus indicaret. Deus igitur ante peccatum ipse cum homine se communicavit, iterum postquam peccatum erat commissum, locutus est ad hominem. In peccando autem conscientia affuit, ipsa in homine vox, quae ut a peccato detineret, Dei mandatum in memoriam revocavit, quum vero Adam et Eva peccassent, culpam iis objecit. Conscientia igitur homini inhaeret, atque testatur, legem divinam ei datam esse, cui obsequi debeat, et eatenus procul dubio Dei vox dici potest, quatenus ut omnes, hanc etiam divinae legis agnoscendae facultatem, Deus homini tribuit. Quod DELITZSCHIIUS sibi vult, jam magis magisque hac nostra aetate in usum venit. Conscientia a permultis ita accipitur, ut omnino in ejus natura explicanda necessitudinis, quae inter Deum et hominem obtinet, ratio habeatur. Variis autem modis hoc ita fit. MARTENSENIUS conscientiam indicare dicit, hominem ab Universo non pendere, quum vero hoc nomine libertate gaudeat, cum Creatore conjunctum sese sentire a quo nimirum dependeat, ita quidem ut sui dominus revera esse haud possit, nisi Deo ser-

viens. 1) SCHENKELIUS de conscientiae natura, cum Dei idea conjuncta loco saepius laudato scripsit. 2) Quum vero nuper opus ediderit dogmaticum, in quo iterum de argumento nostro scripsit, ad eum reverti lubet, in hujus conspectus fine. 3)

PASSAVANTIUS 4) brevem tractatum de conscientia edidit, eo consilio, ut gravissimum, quod conscientia vario nomine habet momentum, indicaret. In priorē disputationis parte de conscientiae natura agit, quam *scientiam* esse dicit *legis internae*. Duplici modo ejus natura, ita explicita, accipi potest, quum et ad ipsum *scire*, et ad illud, quod sciamus, id est, quod legem internam habeamus, attendere possimus. Si priorē sensu accipitur, statuimus cuivis homini innatam esse generalem agendi normae scientiam, unde sequitur, non

1) Dr. H. MARTENSEN. *Die christliche Dogmatik*. Berl. 1856, p. 127.

2) HERZOG. *Real. Encyclop.* art. *Gewissen*.

3) Mentione digna sunt, quae MATTHIAS CLAUDIUS scripsit: (*Vom Gewissen. In Briefen an ANDRES. WANSBECKER BÖTE*). *Conscientiam* inter ea vocabula recenset, quorum significationem unusquisque intelligit, quae vero explicitu perdifficilia sunt. Omnem conscientiam conscientiam esse dicit, non vero omnem conscientiam talem esse, qualem nobis informemus, si in doctrina ethica conscientiam homini inesse statuimus. Haec, de qua nunc agimus conscientia, existere nequit, auctore CLAUDIO, nisi postquam arbor fuit, quae *cognitionis boni malique arbor* dicitur. Angeli conscientiam non habent, quum tantummodo bonum noverint.

4) *Das Gewissen. Eine Betrachtung von* JOHANN. KARL. PASSAVANT, Frankfurt a/M. und Erlangen. 1857.

tantum facultates formales homini datas esse, sed etiam moralis boni ideam nobis inesse. Si posteriore sensu conscientia accipitur, ita ut quid bonum malumve sit cognitum habeamus, legem efficit, voluntatis normam. Quatenus haec lex moralis ad Deum refertur, recte conscientia, hac significatione, Dei vox habetur. Lex, quam conscientia praebet, nos probos esse jubet, et simul, quid probum atque honestum sit, indicat, et hac in re errare non potest, nisi aliunde inquinetur. Conscientia voluntatis lex est, et si voluntas humana gubernaculum dici potest, conscientia acus nautica habenda est. Ante actum perpetrandum, in actu perficiendo, post actum confectum conscientia adest, legislator, testis, iudex. Naturalis impulsus conscientia haberi nequit, quum continuo nos moneat, naturae impetum esse superandum. Referri debet conscientia ad hominis ideam, id est ad summum, quo tendere possimus, finem, et voluntati ea ratione agendi normam proponit, ut eam ad summum virtutis colendae gradum perducat. Ita PASSAVANTIUS conscientiae notionem exponit.

Alia ratione GÜDERUS¹⁾ de conscientia egit, qui etiam conscientiae doctrinam secundum sacrum codicem expositam exhibuit. De conscientia hac nostra aetate psychologica agi, ita ut inter varias hominis facultates ac proprietates locus ei assignetur, laetus agnoscit, queritur vero, eos, qui nunc hoc de argu-

1) *Erörterungen über die Lehre vom Gewissen nach der Schrift von ED. GÜDER* (in diario: *Theologische Stud. u. Krit.* 1857, II).

mento scribant, id sibi velle ut quantum possint conscientiae tribuant, ita quidem ut de *conscientiae Deo* loquantur, et Deum esse conscientia probari ac demonstrari putent. GÜDERO auctore, conscientia peculiaribus animi humani facultatibus annumerari non potest, quum per se non existat, quatenus certe existentia realis significetur. Ad intelligendi facultatem non pertinet, etsi minime scientiae atque intellectus character destituta sit. Judicandi facultas dici non potest, attamen revera iudicis formam induit. Voluntatis facultatem non efficit, at vero ad voluntatem refertur, quippe quae conscientiam sequatur. Conscientia minime sensus est, non vero in linguae usu erramus, quum vocabula a sensibus petita, ad conscientiae actus significandos adhibemus. Quid igitur *conscientia* est? GÜDERUS *actum* illam habet, qui variis animi facultatibus cooperantibus, perficitur. Omnis conscientiae actus mentis persuasionem nititur, quae in voluntate suscepta, perficitur. Ut vero conscientiae actus existat, peculiaris quidam habitus in animo humano adsit necesse est, quo ductus id agere possit, quod in conscientia cernitur. Habitus vero ille, quem conscientia requirit, adest, quum Dei conscientia cum nostri conscientia necessitudinis vinculo juncta sit, quare conscientia cum religiosum, tum ethicum habet momentum. Conscientiae actus duplex est, quum iis, quae homo perfecit, antecedit atque ea sequatur. De utroque GÜDERUS agit.

Ad nostrates iterum transeamus. Cl. SCHOLTENIUS *conscientiam* scientiam esse dicit, et illam quidem, qua habitum nostrum moralem cognitum ha-

beamus. ¹⁾ In censum imprimis veniunt, quae vir Ven. PH. R. HUGENHOLTZIUS anno praecedente de fide agens, scripsit ²⁾. Homo, qui beatus esse vult, cum Deo conjunctus sit necesse est. Per fidem haec conjunctio obtinet. Fidem dicimus si quis in Deo fiduciam ponat, ac Deo nitatur. Ut haec fides adesse posset, necessario Deus sese cognoscendum praebere debuit, quod fecit in Filio suo JESU CHRISTO. Ut vero ipsi hanc fidem amplectamur, necesse est, ut Deo ita sese patefacienti obviam eamus, atque ipsi Deum sese revelasse compertum habeamus. Hoc fieri non potest, nisi ad se Deus nos creaverit, creatorisque vocis agnoscendae facultatem nobis tribuerit. Ita vero Deus nos creavit. Conscientiam nobis dedit, quae est *scientia cum Deo*, ita ut nos etiam, quam Deus statuit, necessitudinem inter Eum et homines cognoscere possimus, aequae ac finem, in quem nos creaverit, ac placita, quae de nobis habeat. Illam conscientiam peccatum obruit, sed Dei spiritus illam excitat, ita ut Dei vocem clare audiamus. Quodsi conscientiae voci aures praebeamus attentas, primum nos fidem habere ostendimus. Hanc ob causam fides, quippe quae ad conscientiam pertineat, momentum ethicum habet. Ita HUGENHOLTZIUS.

Restat, ut eorum sententiam tradamus, qui hoc nostro anno de conscientia scripserunt. Primum de opi-

1) *Leer der Herv. Kerk* II. p. 494. 3^e druk.

2) *Een woord over het geloof als heiligend levensbeginsel, het kostbare pand der Protestantsche kerk*, in *diario: Ernst en Vrede*. 1857. II. p. 148 seqq.

nione, quam CL. HOEKSTRA defendit, videamus ¹⁾). Quod ad etymologiam attinet, conscientiam interpretatur *scientiam cum aliis*, ita ut aequè atque in vocabulo Latino *mores*, et Graeco $\eta\theta\epsilon$ aliquid significetur, quod cum aliis commune habemus. Homo igitur per se ut individuum consideratus, ab origine conscientiam non habet neque ad illam, dum ita per se existit, accedere potest. Conscientia demum existit, ubi cum aliis una societate junctus vivit. Conscientia igitur non nascitur sed fit. Non vero homo conscientiam extrinsecus accipit; nam in ipsa hominis natura conscientiae hypothesis data est, quum homo ita omnino compositus sit, ut cum aliis societatem inire debeat. Conscientia ergo, communis voluntatis index opponitur egoïsmo, qui individuum et peculiarem voluntatem sequitur ²⁾). Quodsi pueri extra illas, quae vulgares sunt, notiones morales vixissent, neque officia praestanda esse, nec conscientiam adesse cognitum haberent ³⁾). Conscientia igitur ad hominem socialem, minime ad hominem individuum pertinet. Deinde CL. HOEKSTRA ostendit, qua parte haec sententia a *contractus socialis* theoria differat ⁴⁾ et discrimen indicat, quod inter voluntatem communem *actualem* et *idealem* exstat. Iterum ⁵⁾ con-

1) *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde. Eene psychologisch-ethische studie door S. HOEKSTRA, BZ. Amsterdam 1858. § 39.*

2) l. l. p. 236.

3) p. 244.

4) p. 245.

5) p. 300 seqq.

scientiam memorat, ut inde demonstret, in peccato revera culpam esse. De conscientiae vero natura plura non habet.

Denique SCHENKELII sententia a nobis referenda est.

Primum de *conscientia* SCHENKELIUS egit in loco saepius laudato, qui in HERZOGII opere *Encyclopaedico* exstat, ubi quid dixerit, nunc videamus. *Conscientiam* significare statuit, nos nobis *conscios* esse. Ipsius igitur vocabuli notio etymologica quum urgenda sit, *conscientia actus* haberi nequit. Cujus vero rei nobis in *conscientia* conscii sumus? SCHENKELIO iudice *conscientia* nostra est *conscientia Dei*, non ita, ut Supremum Numen in *conscientia* nostra sui conscium sit,¹⁾ sed hac ratione, ut homo in *conscientia* Deum esse et cum hoc Deo necessitudinem sese habere persuasum sibi habeat. Ad religionem igitur *conscientia* pertinet, et *facultas religiosa* dici potest. Hoc nomine *conscientia* ab initio naturae humanae indita est, quippe quae a Deo pendeat, *conscientiae* vero notione non utimur, quum nostri nobis conscii, Dei simul conscii sumus. *Conscientia* demum exstat, postquam inter Deum atque hominem pugna existit, id est, postquam homo peccato obnoxius fuit. Negativum igitur characterem *conscientiae* SCHENKELIUS tribuit, quum hominem a Deo alienum esse arguat, simul autem positive *conscientia* agit, quum eo tendat, ut in talem, qualis nos cum Deo conjungere debeat, necessitudinem restituamur. In duplici illo *conscientiae* characterem causa est, quare

1) Ita MARHEINECKIUS statuit. (*System der theol. Moral* p. 159 seqq.).

non tantum *religiosa* sed *moralis* etiam facultas sit. Ubi enim homo per conscientiam, quatenus negative agat, se a Deo alienum esse sentit, de se ipso necessario cogitat atque habitum suum moralem mutandum et emendandum esse secum reputat. *Conscientia* revera *religiosae* ac *moralis* hominis naturae synthesis habenda est. Hanc ob causam egregium conscientiae momentum SCHENKELIUS tribuit, et cum *religionis* tum *ethices* doctrinae principia ea contineri statuit. ¹⁾

Quae ita vir doctissimus scripsit, iterum eademque copiosius in dogmatico, quod recens edidit, opere ²⁾ exposuit. De religione agens eorum refutare conatur sententiam, qui ad *rationem*, *voluntatem* aut *sensum* eam pertinere statuunt. Religionem propriam suam habere naturam, atque ipsam animi humani facultatem efficere putat, quae *conscientiam* organum habeat. Nos Dei nobis concios esse, in *conscientia* immediate datum est. Hac parte conscientia *religiosum* momentum habet, atque ita *fides* ³⁾ inde originem ducit. Quum

1) Ipsa auctoris verba hic citare lubet: „Das Gewissen ist das „Centralorgan der religiösen und sittlichen Thätigkeit des Menschen, „das wichtigste Organ des menschlichen Geistes überhaupt, weil „er an demselben die Quelle seiner religiösen Grundanschauungen „und seiner sittlichen Thatkraft hat.“ (HERZOG *Real. Encyclop.* Tom V. p. 142).

2) Dr. DANIEL SCHENKEL. *Die Christliche Dogmatik, vom Standpunkte des Gewissens aus dargestellt.* Wiesbaden. 1858. Duo- bus hoc opus continebitur tomis, quorum prior tantum adhuc prodit.

3) SCHENKELIUS *fidem* universe ita definit: „Glauben heiszt

vero a Deo nos aberrasse conscientia moneat, atque ethicum ergo characterem induat, ad *legem* agnoscendam nos ducat necesse est, quippe quae Dei voluntatem exhibeat. Si quis quaerit, qua ratione conscientia nos a Deo aberrasse testetur, is bene secum reputet, hominem ita creatum esse, ut quod ad internum animi habitum attinet, ad Deum, quod vero ad externa, ad res mundanas feratur. Si talis est, qualis esse debet homo, Deus in omnibus praevalet, ubi vero peccato obnoxius mundo sese dedit, a Deo sese alienatum esse statim persuasum sibi habet. Conscientia igitur duplicem formam induit, alteram *religiosam*, *ethicam* alteram, sed duplici illa forma revera *conscientia nostri* habenda est, dummodo in conscientia hominem non per se, sed cum Deo conjunctum cerni statuamus. ¹⁾ Hoc quum ita sit iudice SCHENKELIO, auctorem conscientiae in dogmatica religionis Christianae doctrina magnum tribuere pretium non est, quod miremur. Videamus, quid haec de re statuatur. ²⁾ Omne dogma, quod in doctrina Christiana dogmatica locum suum teneat, ad conscientiae placitum quoddam reduci posse requirit, simul se non hujus alteriusve sed communem Christianorum conscientiam cogitare monens. Quaeritur quo modo dogmata an sint conscientiae placita probetur. SCHENKELIUS, quum conscientiam necessi-

„im Allgemeinen: das Selbstbewusstsein auf das Gottesbewusstsein beziehen, der eigenen Persönlichkeit in der absoluten Persönlichkeit Gottes gewisz werden.“ l. l. p. 150.

1) L. l. p. 135—155.

2) L. l. p. 213 seqq.

tudinem, quae inter Deum hominemque exstet, indicare docuerit, omnia dogmata, quae hominem sive *per se sumtum* sive *cum mundo conjunctum* spectent, aequae atque illa, quae ad ipsius Dei *per se considerati* naturam pertineant, e dogmatica Christiana removenda esse censet. Talia enim dogmata ad anthropologiam philosopham, ad physiologiam, theologiam speculativam ac metaphysicam referenda esse ducit. Iterum quaeritur, qua ratione, si quod dogma revera hominem cum Deo conjunctum spectet, illud conscientiae etiam probatum esse demonstretur. Hoc inde clare effici auctor existimat, quod dogma bonum sibi effectum vindicet, in vitam cum religiosam, tum moralem. Hoc igitur fundamento posito, dogmaticam religionis Christianae doctrinam SCHENKELIUS aggressus est, quae ut ipsa ab illo exposita mox in lucem prodeat fore speramus. Quod ad argumentum nostrum attinet, SCHENKELIUM multum *conscientiae* tribuere satis indicasse nobis videmur. Ad eum, uti etiam quoad propositum nostrum ferat, ad ceteros, quorum sententiam in hoc conspectu commemoravimus, in tertia hujus disputationis parte redibimus. Nunc vero sacrum Codicem adeamus, unde *conscientiae* notionem petamus, quae in *lineamentis* nostris adhiberi possit.

PARS II.

SACRI CODICIS DOCTRINA DE CONSCIENTIA.

CAPUT I.

QUAERITUR, QUID IN VETERE FOEDERE DE CONSCIENTIA SCRIPTUM LEGATUR.

In Veteris Foederis textu Hebraïco nullum occurrit vocabulum, quod *conscientiam* denotat. Attamen Alexandrini in vertendo loco, qui exstat Eccles. X : 20 vocabulo *συνειδήσις* usi sunt. Ita Hebraïcum *מַדְעַ* reddiderunt. Male hoc fecerunt, quum *מַדְעַ* omnino de *cogitationibus* accipiendum videatur, ¹⁾ et praeterea de *conscientia* hoc loco vix sermo esse possit ²⁾.

1) A. SCHULTENSIUS (*Prael. MSS.*) coniecit, hoc loco vocabulum *עֲרֵב* significare *concupitorium*, peculiarem usum *טוֹעַ* *עֲרֵב* in rebus *conjugalibus* respiciens. Etsi *עֲרֵב* ita explicitum, bene in parallelismum quadret cum seqq. *בְּמַדְעַ* *בְּמַדְעַ* primitivam tamen *טוֹעַ* *עֲרֵב* significationem hîc non rejiciendam censeo. Cf. VAN DER PALM, *Ecclesiastes philologice et critice illustratus*.

2) STRÄUDLINUS l. l. p. 21 statuit, fieri posse, ud LXX voce

In *Sapientiae libro* vocabulum *συνείδησις* invenitur, Cap. XVII:11, ubi auctor, de *πονηρία* locutus, ita scribit: „ἀεὶ προσηλήφει τὰ χαλεπὰ συνεχρομένη τῇ συνείδησει.” Indicatur, qualem vim *συνείδησις* in malitiosum hominem habeat, quum vel gravissima ei ostendat pericula. Quam igitur *accusatoriam* vulgo dicimus, conscientiae vox hęc intelligitur. Conscientiae ergo notioni, quum in canonicis Veteris Foederis libris proprium vocabulum suum non vindicetur, multi quaesiverunt, an non alia sub voce in Sacris illis libris *conscientia* significetur ¹⁾. Vocabulum *לֵב* hęc in censum venit. E permultis locis, in quibus in Veteri Foedere *לֵב* memoratur, quatuor huc STÄUDLINUS retulit. Primum attendit ad Job XXVII:6, ubi formula *לֹא יִחַרְרַף לִבִּי מִיָּמִי* conscientiam spectat, quippe quae nullum Jobo vitium exprobet. LUTHERUS igitur, quod ad sensum, recte in versione, quam dedit, vocabulum *לֵב* h. l. *conscientiam* interpretatus est. ²⁾ E priore SA-

συνείδησις usi, hanc de *cogitatis*, de *judicio interno* accipi voluerint. Haud ita dixerim. Ceterum, quid de STÄUDLINI sententia censendum sit, *συνείδησις* revera aliquoties, cogitationis ac iudicii significatione dici, deinde videbimus.

1) SCHWARZ, *Evang. Chr. Ethik.* I. p. 153 scribit: „Das Gewissen ist die Empfänglichkeit für das Sittliche, und macht sich so vor aller Reflexion selbst geltend, wie in dem Kinde, so durch das ganze Leben hindurch, und bei allen Menschen.” — Hisce addit: „Daher kommen auch überall Worte vor, die es bezeichnen, wenn auch nicht gerade mit Präcision.” Postrema haecce verba imprimis urgenda mihi videntur.

2) LUTHERUS ita vertit: „mein Gewissen beiszt mich nicht

MUËLIS libro adducit cap. XXIV:6. et ex altero ejusdem tituli libro cap. XXIV:10, quo utroque loco idem legitur: **וַיִּדָּבֶר לְבָרֶדֶד אֶת־** Nullum dubium esse potest, quin hic ille animi affectus intelligatur, quem conscientiae morsum vulgo nuncupamus. Denique locum affert qui exstat I Reg. II:44. ubi SALOMO ad SIMEUM dicens: **אֲתָה יְדַעְתָּ אֶת כָּל־הָרָעָה אֲשֶׁר יָדַע לְבַבְךָ** אֲתָה יְדַעְתָּ אֶת כָּל־הָרָעָה אֲשֶׁר יָדַע לְבַבְךָ ad ejus conscientiam provocat quae malum testetur, quod DAVIDI attulit, quo in loco hoc imprimis animadvertendum censeo, quod distinguatur ipsius SIMEI persona, ad quam SALOMO loquitur, ab ejus **לֵב** quod mali DAVIDI allati conscium sibi est. Eadem duplicitas indicatur *Eccl.* VII:22; **כִּי גַם־פְּעָמַיִם רַבּוֹת יָדַע לְבַבְךָ אֲשֶׁר גַּם־אֵתָה קִלְלִית**: **אֲחֵרַיִם** quo etiam loco vocabulum **לֵב**, ut recte Cl. HOEKSTRA¹⁾ monet, conscientiam respicit. Idem attendit ad *Jer.* XX:9. **וְהָיָה בְּלִבִּי כַּאֲשֶׁר בַּעֲרַת**. Haud vero dixerim, peculiarem illum, quem conscientiae tribuamus animi affectum, hic denotari. Nulla certe satis idonea causa esse videtur, quare hoc ita ponamus. Nec melior causa, me judice, exstat quare cum SCHENKELIO *Psalmo* LI:12, 19 formulis **וְנִדְרָה לֵב־נִשְׁבֵּר** et **לֵב פָּהוּר לֵב פָּהוּר** conscientiam respici statuamus.²⁾

meines ganzen Lebens halber." LXX habent: *οὐ γὰρ σύνομιζα ἑμαυτῷ ἄτοπα πράξας.*

1) In opere jam laudato: *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde*, p. 236.

2) SCHENKEL eodem loco (HERZOG. *Real-Encyclop.*) memorat

Potius *Prov. XX:9. conscientiae* rationem haberi velim. Quosdam locos recensuimus, ubi quum לב memoretur, conscientiae tamen notio exhibeatur. Quum vero voce לב, quae multo ampliorem habet significationem, ¹⁾

Ps. LI:8: הַיְיָ אֱלֹהֵי הַיָּמִים בְּטוֹחִי. Vocabulum טוֹחִי hic, ut saepius לב, pro לב sumitur, mihi autem h. l. non magis, quam ipsum illud לב, vs. 12, 19, conscientiam significare videtur.

1) BECK, *Umriss der biblischen Seelenlehre*, p. 65, haec habet: „das Herz stellt den Central-Heerd des ganzen Lebens-Be-
„triebes dar in seiner ein- und ausfließenden Bewegung, eben
„damit auch die Bildungsstätte aller selbstständigen Wirksamkeit
„und Lebendigkeit. Centralität mit selbstständig verarbeitenden
„Sammel-Kraft, sowie mit allseitig erregenden und ernährenden
„Umtriebs-Kraft — diesz bildet denn die wesentlichen Merkmale
„des Herz-Lebens; und wie die Seele mit ihrem eigenthümlichen
„Charakter organisch in das Blut verwoben ist, so bildet die
„Central-Kammer des Blut-Lebens, das Herz in seiner angege-
„benen Eigenthümlichkeit die organische Basis des gesammten
„Seelen-Lebens.“ Et p. 78 scribit: „das Herz vereinigt in sich
„sittliche Sinnes- und Trieb-Thätigkeit mit sittlicher Vernunft-
„Thätigkeit, theils in einem Gesamt-Bewusstseyn die inneren
„Bestimmungen zusammenfassend, theils denk- und willens-för-
„mig sie ausbreitend. Das Herz ist es, in welchem das Leben
„sich concentrirt zu einem Selbstbewusstseyn (Gewissen) und (p. 79.)
„die Entwicklung sich vollzieht in sittlicher Vernünftigkeit (νοῦς).
„Das Herz erscheint sonach als Träger des persönlichen Bewusst-
„seyns.“ *Conscientia* ergo, monente BECKIO, est eine besondere
Herzens-Kraft, p. 73. Cf. DR. F. C. VAN DEN HAM, *Jaarbb.*
v. wet. Theol. I. l. T. V. p. 41—44. qui universe τὴν καρδίαν
dicit: bron des gewetens, p. 43. DELITZSCH, *System der Bibli-*
sehen Psychologie, p. 206 habet: „das Herz ist der Sitz des
Gewissens.“ Qualiscunque vero locus in τῇ καρδίᾳ conscientiae

minime idem exprimatur, quod Graeci *συνείδησις*, Latini *conscientiam* dicunt, et praeterea propositum nostrum ferat, ut tantummodo ad eos locos attendamus, qui

tribuatur, gravissima quaestio est, qualis proprie vocabuli לב in Sacro Codice usus statuendus sit. „Das Herz ist” monente DELITZSCHIO l. l. „das Centrum des *leiblichen*, des *geistig seelischen*, und des *sittlichen* Lebens, p. 203—206. Alles, was „hellenisch und hellenistisch *νοῦς*, *λόγος*, *συνείδησις*, *θυμὸς* genannt wird, liegt in *καρδία* ineinander und alles, wodurch „ לב und לֵב afficirt wird, tritt in לב im Licht des Bewusstseins.” Quaeritur, unde explicandum sit *cordis* nomine ita totam hominis vitam individuum significari. Physiologia nostra (Cf. EMIL. HÜSCHKE, *Schädel, Hirn und Seele des Menschen und der Thiere nach Alter, Geschlecht und Race*, Jena 1854. RUDOLPH. WAGNER, *Physiol. H. W.* in art. *Gehirn*, alii) aliter judicat, duplex nervorum systema nuncupans *cerebrale* alterum, alterum *sympathicum*, ita ut prioris, quippe quo eae, quae ad intellectum referuntur, facultates contineantur, sedes *caput* habendum sit. BECK, cujus verba supra citavimus, hunc apud Hebraeos usum, (quem vero cum Graecis Romanisque Hebraei communem habent), explicat e cordis notione, quippe sanguinis receptaculi, quum Hebraeos vim vitalem in sanguine posuisse satis notum sit. Recte vero DELITZSCH l. l. Hebraeos, ita sanguinem cogitantes vitam quidem animalem, minime vero superiorem intellectualem ac spiritualem vitam ob oculos habuisse animadvertit. VAN DEN HAM l. l. p. 43 momentum exponens, quod cor in vitam animalem habet, et idem, quod in vita physica valcat, in psychica etiam vita obtinere contendens, figurate hinc vocabulum לב sumi docuit. Quum autem enumerat, quid לב ita sumtum, contineat (*neigingen*, *begeerten* en *gezindheden*) ad *intellectualem*, quae etiam טוֹב לב tribuitur, facultatem non satis attendisse videtur. Bene DELITZSCH l. l., inter physiologos de propria cordis natura minime constare notavit. Si vera est, quam non-

ipsius *conscientiae* vocem exhibent, hîc subsistamus. Quod ad universam Veteris Foederis oeconomiam at-
tinet, quam SCHENKELIUS l. l. (HERZOG. *Real-Ency-
clop.*) conscientia niti contendit, negari nequit, plura
eam continere elementa, quae ad conscientiae vim il-
lustrandam optime adhiberi possint. Quominus autem
cum SCHENKELIO inde doctrinam de conscientiae na-
tura petamus, propositi nostri ratio prohibet, quae
conscientiae notionem tantummodo e Sacri Codicis ef-
fatis duci, nec peculiarem de conscientia opinionem ad
historiam exponendam adhiberi sinit. Quae vero vir
clarissimus, quem laudavimus, de Adamo peccatore ac
de religionis sub Vetere Foedere peculiari characterem
monuit, omnino legi merentur. ¹)

nulli habent, opinio, corde revera et *cerebrale et sympathicum*
nervorum systema contineri, multum lucis inde afferri possit ad
vocabuli לֵב usum explicandum. Hoc certe ex illo usu sequitur,
veteres non ita atque hodiernos ad intellectualem imprimis vitam
attendisse. Ceterum DELITZSCH l. l. ad Somnambulismum pro-
vocat, unde recte cor totius cum sensualis tum intellectualis vitae
sedem haberi, probari possit.

1) Cf. DELITZSCH l. l. p. 101, 105.

CAPUT II.

QUAERITUR, QUID IN NOVO FOEDERE DE
CONSCIENTIA SCRIPTUM LEGATUR.

Praemonenda.

Religionem Christianam conscientiae suum, quem tenere debeat, locum vindicasse recte STÄUDLINUS monuit. In sacris tamen Novi Foederis libris non ita saepe de conscientia agitur. JESUS ipse, quantum ex Evangeliiis novimus, numquam vocabulo *συνείδησις* usus est. GÜDERUS l. l. hoc inde explicandum censet, quod JESUS ita genus humanum secum in salutarem conjunctionem ducere voluerit, ut conscientia necessario in hominis animo officium suum praestare debuerit. Ita vero causa quidem redditur, quare JESUS vocabulum *συνείδησις* omittere potuerit, non vero explicatur, quare revera illud vocabulum omiserit, quod tamen GÜDERUS inde efficere videtur. Melius idem provocat ad totius JESU doctrinae rationem, quippe a systemate formando alienam. Nec vero hoc sufficit quum hinc tantummodo de vocis usu quaestio sit. Fortasse tertia, quam GÜDERUS memorat, causa procedit, vocabulum nempe, de quo hinc agamus, ex Hellenismo in Graecam linguam adductum, sero demum in vulgarem venisse usum. Quid vero causam quaerimus? JESUS, si Aramaïca lingua usus est¹⁾, Hebraeos secutus, conscientiae pro-

1) Cf. *Bijbelsch Woordenboek* in art. *Grieksch*. Tom. I. p. 482.

prium suum vocabulum tribuere haud potuit, etiamsi autem potuerit, aut Gracee dixerit, quid Illum hoc vocabulum omisisse miramur, quum praeterca an revera illo non usus fuerit apud nos, quibus pauci tantum JESU sermones innotuerant, minime certo constare possit. Quod ad Apostolos attinet, praeter PAULUM et PETRUM nemo inter eos fuit, in cujus scriptis *συνελησις* commemoratur. De hoc igitur utroque agamus. De PAULO agentes, ad *Actuum App.* librum simul attendemus ubi hicce Apostolus loquens inducitur, et Epistolam quoque ad *Hebracos* datam adibimus, quam utrum revera PAULUM auctorem habuerit, hic negligere nobis liceat. Priusquam vero de utroque hocce Apostolo agamus, de Evangeliiis paucis verbis videndum est.

§ 1.

Quid in Evangeliiis de conscientia legitur?

Semel in JOHANNIS Evangelio vocabulum *συνελησις* occurrit. Locus autem, quem spectamus, *cap. VIII: 9*, dubius est, quum ad pericopen, *cap. VII: 53—VIII: 11*, pertineat, cui permulti authenticam abnegant¹⁾. Quod ad argumentum nostrum, parum refert,

1) Cf. Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, *Onderzoek naar de echtheid van de geschiedenis der overspelige vrouw.* (*Jaarboeken v. wet. Theol.* T. VII. p. 3 seqq.) Cl. J. H. SCHOLTEN, *de uitwendige bewijzen voor en tegen de echtheid van Joh. VII: 53—VIII: 11 getoetst.* (*Magazijn voor kritiek en exegetiek des N. T.*, T. III. p. 289 seqq.)

quid hoc de loco critici statuunt, quum ad conscientiae naturam indicandam non ita multum inde proficere possimus. *Pharisaei* mulierem ad Jesum ducunt, in adulterio deprehensam illam, et legis *Mosaicae* in tale adulterium placiti memores, quid hae de muliere faciendum sit rogant. *JESUS* ab illo, qui a peccato liberum sese sciat, primum lapidem in illam conjiciendum monet. Illi vero, quum hoc audiunt, abeunt, ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι. Significatur, *Pharisaeos* ipsos sibi peccati conscios, a condemnanda muliere illa abstinuisse ¹⁾).

In Evangeliiis synopticiis vocabulum *συνείδησις* non occurrit. Si quaeritur, an non alia sub voce *conscientiae* notio exhibeatur, adduci potest τὸ Φῶς τὸ ἐν σοί *Matth.* VI:23. *Luc.* XI:35. quam tamen formulam conscientiam spectare affirmare non auserim, quum hęc potius universe de melioribus animi viribus ac facultatibus cogitandum esse censeam ²⁾. Non magis hęc

1) STÄUDLINUS l. l. p. 27 haec habet: „der allgemeine Begriff „vom Gewissen, welcher hier zum Grunde liegt, ist der, dasz „es ein *Vermögen* oder *Actus* des Gemüths sey, wodurch der „Mensch in Rücksicht auf das moralische oder göttliche Gesetz „sich selbst überführt, sich eine That zurechnet, sich richtet, „sich anklagt und verdammt oder losspricht.“ Haud dixerim talem conscientiae notionem hęc quaerendam esse, qualis *facultatem* illam aut *actum* esse efficiat, quum simpliciter ille animi affectus hęc indicari mihi videatur, quo *Pharisaei* in se conversi conscii sibi erant, *Jesum* vere eos de peccato omnibus communi monuisse. Eodem sensu *CICERO* dicit: „conscientia convictus repente conticuit,” 3 *Cat.* 2, 13.

2) Cf. Dr. N. BEETS, (*Aanteekening op de bergrede.* Ernst en

mihī in censum venire videtur ὁ λόγος (τοῦ θεοῦ) μένων ἐν ὑμῖν *Joh.* V:38 ubi hanc praesertim ob causam, me iudice, conscientia intelligi nequit, quod, si ita esset, JESUS conscientiam tolli posse hīc indicasset. Quod attinet ad ἀντιδικον *Luc.* XII:58 sententia, a qua GÜDERUS l. l.¹⁾ non plane alienus esse videtur, conscientiam ἀντιδικον dici, allegorica hujus loci interpretatione nititur. Conscientiam σκώληκος imagine describi *Marc.* IX:44 seqq. quodammodo concedi potest, etsi minime hoc loco, collato *Jes.* LXVI:24, conscientiae morsum unico significari putemus. In parabola de filio a patris domo aberrante, *Luc.* XV:11—32 conscientiae quoque partes tribui quis est, qui neget? Haud tamen cum GÜDERO l. l. ad hujus capituli vs. 17 provocaverim, ea, quae ibi filius ille secum reputat, attendens. Haec sunt, quae ex Evangeliiis petita, huc pertinent. Admodum pauca sunt ac levis momenti. Quod quum ita sit, GÜDERUS l. l. melius eorum procedere dicit

Vrede, I. p. 256). — Non desunt, qui conscientiam *lumen* esse statuant. Ita ANTONIUS FLORENTINUS (vid. supra p. 15). Ita hodie T. COLANI: „— cependant l'intelligence, qui calcule et qui „qui observe, reste, comme l'instinct aveugle, bornée aux choses „finies. Elle ne nous dit rien sur notre destinée. Il faut une „autre lumière, un instinct spirituel pour nous arracher aux pré- „occupations de la matière, un sens supérieur pour nous faire „percevoir les choses divines. Ce rayon céleste, sans lequel l'hu- „manité ne serait point faite à l'image de Dieu, c'est la con- „science.” *Sermons, prêchés à Strasbourg* par T. COLANI, Stras- bourg, 1857 p. 4, cujus operis, partim certe, nuper versio Belgica prodit: *Leerredenen van T. COLANI*, Rotterdam 1858.

1) p. 252.

sententiam (quam ipse etiam amplectitur) qui formalem tantum notionem conscientiae tribuant, quam eorum, qui per ipsam conscientiam aut vitae normam, aut bonum morale, aut verum divinum feri existiment. Haec ratiocinatio claudicat. Ex exiguo locorum, ubi in Evangeliiis conscientiae ratio habetur, numero, effici nequit, alteram conscientiae notionem alteri in Evangeliiis praeferri. Si quid inde efficere nobis liceret, nihil aliud esset, nisi hoc, JESUM atque eos, qui in Evangeliiis de Eo scripserunt, conscientiam non multum curasse, quod tamen GUIDERO certe quoque assentientia, falsum habemus.

§ 2.

Quid PAULUS de conscientia dixit?

Primum attendamus ad *Epistolam*, quam PAULUS ad *Romanos* dedit. Classicus exstat locus, *cap. II: 15*. Apostolus nullam apud Deum *προσωποληψίαν* esse monens, vs. 11, quotquot hac in vita legis expertes peccato servierint, nulla etiam legis ratione perituros esse, quotquot vero in legis communionem peccato servierint, per legem judicatum iri confirmat. vs. 12. Si quis miretur — ita subintelligendum censeo in vs 13 — per legem quemquam judicari, bene secum reputet, hominem non ideo Deo probatum esse, quod auditor cum lege familiaritatem quandam contraxerit, sed tum demum Deo placere, quum universam vitam legi consentaneam instituerit. Si quis gentes legis expertes esse objiciat — ita iterum subintelligo in

vs 14, quod HENGELIO quoque nostro placere videtur — animadvertat, gentes, quum *legem Mosaicam* non habeant, attamen illud agant, quod *lex Mosaica* postulat, sibi ipsis legi esse. Tum sequitur vs 15: *οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν συμμαρτυροῦσθαι αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων.* Quaeritur, quid sit τὸ ἔργον τοῦ νόμου. Triplex est sententia. Nonnulli τὸ ἔργον cogitant τῷ γραμματι τοῦ νόμου oppositum. Ita ORIGENES, SCHMIDTIUS, BENGELIUS. Alii τὸ ἔργον, quod *lex Mosaica* efficiat, hęc intelligi putant. Ita GROTIUS, TURRETINUS, BECKIUS l. l. DELITZSCH IUS l. l. Hodie plerique illud opus hęc significari statuunt, quod *lex fieri* jubeat. Ita WETTIUS, FRITZSCH IUS, RÜCKERTUS, THOLUCK IUS, HENGELIUS et MEYERUS, qui antea GROTIUM secutus, sententiam deinde mutavit. Omnino hęc de ἔργῳ, quod ὁ νόμος fieri jubet, cogitandum censeo, causam, quare Singulare collectivum ab Apostolo usurpatum sit, cum HENGELIO in eo quaerens, quod non facta quaedam, sed universam vitae rationem *legis Mosaicæ* praeceptis consentaneam PAULUS in mente habuerit ¹⁾. Quod ad *γραφτὸν* attinet, recte HENGELIUS in causam inquirens, quare hęc adjectivum verbale, quod RÜCKERTUS false hęc, quod ad sensum, a participio passivo non differre existimat, adhibitum sit ab Apostolo, nul-

1) Cf. RÜCKERT. „die Beschaffenheit des Handelns, welche „der Befolgung der einzelnen und speciellen Vorschriften des Mosaïschen Gesetzes als Idee zum Grunde liegt, liegt auch in ihnen „(τοῖς ἔθνεσιν.) als ein allgemeines Bild des sittlichen Handelns.“

lam h. l. temporis rationem PAULUM habuisse contendit¹⁾. Quid vero *ἐνδείκνυται* significat? Vulgo cum *Vulgata* redditur: *ostendunt*, quae interpretatio laudatur a RÜCKERTO, THOLUCKIO, PHILIPPO, HENGELIO, aliis. HOFMANNUS²⁾ aliter statuit, *ἐνδεικνύσθαι perficiendi, praestandi* notionem hęc habere existimans, ita ut τὸ ἔργον τοῦ νόμου *objectum* tribuendum τῷ ἐνδείκνυται, et γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν *appositum* τοῦ ἔργον τοῦ νόμου habendum sit. Primo provocat ad 2 Tim. IV : 14, quippe quo loco verbum *ἐνδείξασθαι* cum *objecto* suo conjunctum occurrat. Quaestio vero non est, an verbum *ἐνδείξασθαι* proprium suum *objectum* habere possit quod minime negamus, imo loco quoque nostro obtinere statuimus, quum cum HOFMANNO γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν non *praedicatum*, sed *appositum* habeamus. Sed quaeritur, an *ostendendi* significatio verbo Medio *ἐνδεικνύσθαι* tribui debeat, quam equidem et huic, quem HOFMANNUS citat, loco, et ceteris, ubi idem vocabulum occurrit, ut 2 Cor. VIII : 24, Eph. II : 7, 1 Tim. I : 16, Tit. II : 10, aliis, vindicandum esse puto. Deinde HOFMANNUS animadvertit, *ἐνδεικνύσθαι ostendendi* significatione hęc sumi non posse, quum *συνείδησις* et *λογισμοὶ*, internum hominem spectantes, legem cordi inscriptam *ostendere* dici nequeant. Haecce argumentatio contra THO-

1) CALVINUS ad: *ἐνδείκνυται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν καρδίαις αὐτῶν* animadvertit: „non intelligit (PAULUS) in-
„sculptum corum voluntati, ut appetant et studiose persequantur,
„sed quia sic veritatis potentia vincuntur, ut non possint non
„approbare.”

2) *Der Schriftbeweis*. T. I. p. 494 seqq.

LUCKIUM valet, qui in *συνειδήσεως* testimonio unicum documentum quaerendum censet, quo lex in cordibus scripta probetur, nullam vero vim habet in eos, qui illud *ἐνδείκνυνται* imprimis explicant e *τῷ τὰ τοῦ νόμου ποιεῖν*, quod praecedit vs. 14. Cum HENGELIO igitur ostendendi significationem hoc nostro loco adhibendam censeo. Sequitur: *συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως*. GROTIUS praepositioni *σὺν* in composito *συμμαρτυρούσης* propriam suam vim denegat, quem deinceps KOPPIUS, THOLUCKIUS, KÖLLNERUS, OLSHAUSENIUS secuti sunt. THOLUCKIUS imprimis vocabuli *συμμαρτυρεῖν* significationi indagandae operam dedit. Hanc vocem *una testari* interpretandam negat, quum *συμφωνήσις* tantummodo indicetur, quae inter eum, qui testimonium edit, et id, de quo testatur, exstet. Post FRITZSCHIIUM MEYERUS contra THOLUCKIUM pugnam iniit, imprimis provocans ad PLATONIS locum. *De Legibus*. Lib. III. p. 680¹⁾. THOLUCKIUS ASTIUM secutus illo loco *ἑσυμμαρτυρεῖν* interpretatur *attestari* et miratur, quemquam ibi *una testari* vertere posse. HENGELIUM vero nostrum assentientem habet MEYERUS. Ceterum THOLUCKIUS multa vocabula affert, cum praepositione *σὺν* composita, quibus simplicibus praepositio illa nihil novi addiderit, ut *συννοεῖν*, *συνλυπεῖσθαι*, *συνειδέσθαι*, *συντελέω*, *συντίλλω*, *συντέμνω*. Me autem iudice, adsignificatio primitiva: *cum animo suo sive apud animum suum* hisce in vocibus minime plane deleta est. Deinde THOLUCKIUS provocat ad *Jer. XI:7* ubi *Compl.* ha-

1) Effato: *τῷ σὺν λόγῳ ἔοικε μαρτυρεῖν* responsum datur: *ναί. ἑσυμμαρτυρεῖ γάρ.*

bet: συμμαρτυρόμενος συνεμαρτυρόμενη τοῖς πατέρασιν ὑμῶν
κ. τ. λ. THEODOTION ἐπιμαρτυρόμενος ἐπεμαρτυρόμενη κ. τ. λ.
PACHOMIUS διαμαρτυρόμενος διεμαρτυρόμενη κ. τ. λ. Ipse
vero THOLUCKIUS ex hisce allatis exemplis, praepo-
sitioni συν in vocabulo nostro suam vim denegandam
esse certo efficere non ausus est. Revera, etsi usum
vulgarem in hac praepositione adhibenda admodum
fluctuare, facile concedamus, cum FRITZSCHIO tamen
et HENGELIO locum, qui opinionem confirmet, συμμαρ-
τυρεῖν exstare pro μαρτυρεῖν, deesse fatendum est.

GROTII ac THOLUCKII sententia igitur non satis firmo
nititur argumento. Praeterea, uterque locus ejusdem
hujus *Epistolae ad Romanos*, cap. VIII : 16, IX : 1,
contra eos pugnare videtur, quod tamen aliter THO-
LUCKIUS statuit. RÜCKERTUS συμμαρτυρεῖν significare
statuens sive *una testari* sive *in alienjus commodum*
testari posteriorem significationem quam antea praetu-
lerit, deinde priorem adhibendam duxit. HOFMANNUS
l. l. cum THOLUCKIO συμμαρτυρεῖν pro μαρτυρεῖν acci-
pere videtur. PHILIPPUS contrariam sententiam am-
plexus est. Quid vero est συνείδησις et quo sensu illa
συμμαρτυρεῖν dicitur? Ad posteriorem quaestionem prius
respondum dare liceat. FRITZSCHIUM Graeca interpre-
tantem: *et simul* (scil. cum honestis gentium moribus)
eorum conscientia testabitur (potius *testatur*¹⁾ HENGE-
LIUS improbat vocabulum συν explicans, *cum documen-*
to, quo gentes, quotiescunque vitae ratione legis Mo-

1) FRITZSCHIUS hunc vs. cum vs. 16 connectere conatus fu-
turum pro praesenti tempore posuit, male provocans ad WINERI
regulam: *Praesens de re certo futura dici.*

saicae praeceptis obsequuntur, se sibi legi esse ostendunt ita ut ad externum documentum accedat internum conscientiae eorum testimonium. An jure ita HENGELIUS contra FRITZSCHIIUM statuerit, dubito. Primo ille participium *συμμαρτυρούσης* ad *ἐνδείκνυται* referendum esse statuit. Equidem vero cum PHILIPPO non video, quomodo conscientiae testimonium revera *ἐνδείξις* dici possit, eo sensu, quo hinc *ἐνδείκνυται* occurrit. Deinde ad participium *κατηγορούντων* provocat, quippe cujus notio impediatur, quominus mores gentium honesti hinc in censum venire possint. Nec vero FRITZSCHIIUS *ἔθνη* semper τὰ τοῦ νόμου ποιεῖν, gentium mores semper esse honestos contendit. Contrarium quum constet, participium *κατηγορούντων* additum, immo praemissum est τῶ ἀπολογουμένων¹⁾. Denique, si quis FRITZSCHII sententiam sequatur, orationis tolli perpetuitatem HENGELIUS existimat. Aliter judico et optime sententiam procedere arbitror, si statuimus gentes, quum vitae rationem ad legis Mosaeicae praecepta componant externum legis gentibus ingentiae documentum praebere, simul vero conscientiam in iis ipsis testari, legem, quam honeste viventes normam sequantur, revera cordibus esse inscriptam. Ad alteram quaestionem pergimus. Quae est *συμείδισις*, quae dicitur *συμμαρτυρεῖν*? STÄUDLINUS l. l. ad iudicium illam refert, quo ipsae gentes sese iudicant, GÜDERUS hanc ei operam tribuit, ut τὸ ἔργον τοῦ νόμου ad sin-

1) Momentibus FRITZSCHIO, RÜCKERTO, PHILIPPO particula καὶ, quae participium ἀπολογουμένων praecedit, defensionem rariorem esse indicat quam accusationem.

gula singulatim applicet. PHILIPPUS hinc *subsequentem*, q. d. *conscientiam* sibi informat, de singulis actionibus iudicium proferentem, sibi vero in tota hac disputatione parum constat. HENGELIUS *mentem* cogitat, *bonum et malum distinguentem*. DELITZSCH IUS l. l. *συνείδησιν* scientiam esse confirmat, qua legem exstare divinam cognitum habeamus ¹⁾. Unice mihi placet sententia BECKII, qui *συνείδησιν* ad nostri conscientiam, proprio sensu sumtam, revocat, ita vero ut nostri nobis conscii, huic conscientiae convenienter iudicemus atque agamus. Vocabulum ergo *συνείδησις* e forma *σύννοια* 1 Cor. IV: 4 explicandum esse puto. Gentes, quum legis divinitus animo inscriptae externum documentum praebeant, simul ipsae sibi persuasum habent, hanc legem sibi ingenitam esse. Quod quum ita sit, ipsi quoque si quid egerint, homines se probent aut damnent necesse est. Haec autem iudicandi facultas non *συνείδησει* a PAULO tribuitur, sed *τοῖς λογισμοῖς*. Legimus enim: *καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων* quod HENGELIUS recte interpretatus videtur: *ratiocinationes eorum alternis (vicibus) occupatae sunt in sui* ²⁾ (gen-

1) L. l. p. 101. Comparationem instituit inter veteris Foederis *προφητείαν* et *συνείδησιν*. Ut Prophetiae legem Mosaicam testimonio suo probabant, atque omnia inter Israëlitas ad hujus legis normam componere conabantur, ita *συνείδησις* testimonio suo probat legem divinitus homini datam, et indicat, quid secundum hujus legis normam fieri debeat. — Non immerito ergo dicta est *προφητεία* civitatis Israëliticae *συνείδησις*.

2) *Objectum* in tali oratione non requiri patet ex *Act. app. XXIV: 2, 19.*

tium) *accusatione vel etiam defensione*¹⁾. Hoc igitur, de quo nunc egimus, loco *συνείδησις* intimam animi conscientiam denotat²⁾, cujus effectus in iudicando, dammando, aut probando cernitur, quae vero ipsa testimonium tantummodo exhibet. Videamus de ceteris, qui in hac *Epistola* occurrunt locis.

Cap. IX : 1. PAULUS scribit: ἀληθείαν λέγω ἐν Χριστῷ, οὐ ψεύδομαι, συμμαρτυρούσης μοι τῆς συνειδήσεως μου ἐν πνεύματι ἁγίῳ. Apostolus, gentes exteris ad CHRISTI communionem vocans, se tamen Judaeos singulari caritate amplecti asseverat. Ut graviorem vim huic asseverationi addat, praemittit: ἀληθείαν λέγω ἐν Χριστῷ. κ. τ. λ. Quaeritur, quid illud ἐν Χ. significet. Nostrates BOSVELDIUS et WYSIUS, CALVINUM, GRO-

1) Cf. DELITZSCH, l. l. p. 102. „Indem das Gewissen dem „inneren Gesetze Zeugniss giebt, tritt es dem Menschen als Ich „gewissermaassen gegenüber und es entstehen in diesem, sei es „dass er über eine einzelne Handlung oder dass er über seinen „Gesammtzustand nachdenkt, hervorgerufen durch das Gewissens- „zeugniss einerseits anklagende, andererseits vertheidigende Ge- „danken, welche wie in Rechtsstreit, in Wortwechsel mit einander „(μεταξὺ ἀλλήλων) gerathen.“

2) SCHENKEL, (HERZOG. *Real-Encyclop* l. l.) ad *Rom.* II:15 scribit: „der Apostel unterscheidet an jener Stelle das ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις d. h. das dem Gesetze gemässe „im Herzen gebotene, also pflichtschuldige *Handeln* von der „συνείδησις, die als συμμαρτυρούση beschrieben wird, und von „den λογισμαῖς, von denen es heisst: sie seyen μεταξὺ ἀλλήλων κατηγοροῦντες καὶ ἀπολογούμενοι. Das Gewissen ist mithin „nicht als sittliches Gesetz, als objective Norm des sittlichen „Lebens zu fassen, sondern es ist *Selbstbewusstseyn* des Menschen,“ u. s. w.

TIUM, alios secuti jurisjurandi formulam hęc occurrere putarunt. REICHIUS, OLSHAUSENIUS, alii non ipsum *jusjurandum*, sed *jurisjurandi* tamen *speciem* aut *testationem* intelligendam censuerunt. Cum RÜCKERTO, VINKIO, HENGELIO, ne *testationem* quidem *per Christum*, multo minus *jusjurandum* in hac formula agnoscimus, et quia probari nequit, formulam ἐν Χ. absolute positam, significare *per Christum*, et vero, quia PAULUS hac formula usus, significationem sibi constantem illi vindicasse videtur *in communionem Christi* ¹⁾. PAULUS igitur se verum dicere professus, hujus professionis fidem auget, se non sibi relictum, sed cum CHRISTO conjunctum esse adjiciens. Hoc quum ita sit, Apostolus addere potuit: οὐ ψεύδομαι, quod quare cum HENGELIO ita accipiendum sit, ut iterum PAULUM *cum Christo conjunctum* nobis informemus, equidem non video. Facile hoc ex iis, quae praecedunt, hęc suppletur. Quidemque sit, recte omnino HENGELIUS Apostolum Ἐξεργασίας hoc loco adhibuisse animadvertit merae Tautologiae minime equiparandam. Si recte illud ἐν Χ. *jurisjurandi* formulam exhibere negavimus, multo minus id, quod sequitur, ἐν πνεύματι ἀγίῳ de *jurejurando* accipi potest, quod a nonnullis quoque eorum agnoscitur, quos in formula ἐν Χ. explicanda assentientes haud habemus ²⁾. Nulla nobis cum HENGELIO causa exstare videtur, quare hanc formulam

1) Cf. Cl. v. HENGEL, ad h. l.

2) De vi formulae ἐν πνεύματι ἀγίῳ in N. T. tribuendae Cf. ULOTH. *Diss. Exeg.-Theol. de diversis formulis, quibus in N. T. Spiritus sanctus indicatur.*

Latine reddere vercamur: *in Spiritus Sancti communionē.*
 Quo vero illud ἐν πν. ἁγ. referendum est? FRITZSCHIIUS
 ad οὐ ψεύδομαι illud refert. Recte vero HENGELIUS cum
 negantibus οὐ ψεύδομαι aegre cohaerere aientia ἐν πνεύ-
 ματι ἁγίῳ animadvertit, simul ut FRITZSCHII senten-
 tiam refutet, ad 1 Tim. II : 7 provocans. Tertium, quod
 HENGELIUS contra FRITZSCHIIUM attulit argumentum,
 ex orationis structura petatum, quippe quae quominus
 ἐν πν. ἁγ. ad οὐ ψεύδομαι referatur, impediatur, levius
 mihi videtur. GROTIUS, TURRETINUS alii ἐν πν. ἁγ.
 conjungunt cum συνειδήσεως et conscientiam sibi infor-
 mant, quae sit in Spir. S. i. e. quae per Spir. S. re-
 gatur. Recte vero, ut ita accipiatur, articulum ante
 formulam ἐν πν. ἁγ. requiri, RÜCKERTUS ostendit. Hic
 hanc formulam a participio συμμαρτυρούσης pendere
 statuit. Conscientia ergo συμμαρτυρεῖ ἐν πνεύματι ἁγίῳ,
 in Spiritus Sancti communionē quod RÜCKERTUS ex-
 plicat: conscientia ἐμοὶ συμμαρτυρεῖ ideo, quod ἐν πν.
 ἁγ. sum, quippe quod testimonium meum valere pro-
 bet, et ea, quae dixerim, vera esse ostendat. Ita quoque
 THOLUCKIUS, WETTIUS, MEYERUS, HENGELIUS.
 Sicut autem supra formulam ἐν Χριστῷ absolute posi-
 tam ad universum ἀληθειαν λέγω retulimus, hīc etiam
 τὸ ἐν πν. ἁγ. ad totam sententiam: συμμαρτυρούσης μου
 τῆς συνειδήσεώς μου pertinere censemus. In communionē
 Christi Apostolus verum dicit, in communionē Spiritus
 Sancti conscientia testimonium edit¹⁾. Quod ad Dati-

1) Cf. GÜDER, I. I. p. 273, qui ad hunc locum haec scribit:
 „Mit feierlichem Nachdrucke, gegenüber dem Scheine vom Ge-
 gentheil, beilieuert PAULUS daselbst, er lüge nicht, συμμαρτυ-

vum μοι attinet, Participio *συμμεαρτυρούσης* additum, HENGELIUS vertit *mecum*, quod explicat: *ubi me verum dicere nec mentiri ore profiteor*, ita ut sensus huc redeat: *quum ad oris professionem accedat testimonium, quod in Spiritus Sancti communionem edit conscientia mea*. Si recte hinc ut *cap. II: 15* *συνείδησιν* interpretamur ipsam conscientiam nostri, quae interno animo continetur, haec, quam Cl. HENGELIUS sequitur, *Dativi μοι* explicandi ratio displicet. Haud enim probabile videtur, Paulum ad externam oris professionem internum animi testimonium ita accedere significasse, nec, quum sane Apostolum externam oris professionem interno animi testimonio corroborare statuam, duo hinc PAULUM lectoribus ad credendum momenta afferre cum HENGELIO crediderim ¹⁾. Quidni μοι *Dativum commodi* aut, qui vulgo dicitur, *Dativum ethicum* habentes personam hinc indicari statuamus, ad quam illud

„ρούσης μοι τῆς συνείδησώς μου ἐν πνεύματι ἁγίῳ. Mit ihm, „für ihn und zwar als ein solches, das in seiner Gemeinschaft „mit dem heiligen Geiste wurzelt, zeugt ihm sein Gewissen, dass „er tiefen Schmerz über die Verwerfung eines grossen Theils „seines Volkes empfinde. Das Gewissen des Christen hat nicht „nur jene religiös-sittliche Anlage zu seiner materiellen Natur- „basis, von welcher in Bewegung gesetzt, die geistigen Vermögen „des Menschen in ihrem Zusammenwirken als Gewissen functioniren; sondern diese Anlage ist in der Kraft des heiligen „Geistes erneuert, vom Geiste durchdrungen, woraus nothwendigerweise auch eine entsprechende Schärfung des Gewissens resultirt.“

1) Duce OECUMENIO nonnulli tres testes a PAULO huc adductos esse putarunt: τὸν Χριστὸν, τὴν συνείδησιν, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.

συμμεμετρῶν pertinere? PAULUS igitur hoc nostro loco, quum se verum dicere ore profiteretur, et huic veri argumento externo vim addit, declarando, se cum Christo esse conjunctum, conscientiam ipsam sibi testari confirmat, ita ut interno animo se verum dicere persuasum sibi habeat, quod iterum conscientiae testimonium corroborat, illud in Spiritus Sancti communiōe exstare significans. Eadem ergo hīc, quae cap. II : 15 vocabulo συνείδησις significatio vindicanda est.

Tertius in hac *Epistola* restat locus Cap, XIII : 5 : διὰ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, οὐ μόνον διὰ τὴν ὄργην, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν. Apostolus magistratui, quippe a Deo constituto, obedientiam parandam esse docet. Si quis magistratui obedire neget in poenam irruit. Non vero metus tantum, ne poena afficiamur, nos ad iis, qui supra nos positi sunt, obedientem animum praestandum ducere debet, sed ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι καὶ διὰ τὴν συνείδησιν. Nihil aliud hīc significari videtur, quam hominem ipsum divini placiti sibi consciū esse, quo ἐξουσίαι τεταγμέναι εἰσίν. vs. 1. Hujus conscientiae ipse civis documentum edit, tributa solvens. vs. 6. Nulla ergo causa est, quare cum RÜCKERTO διὰ τὴν συνείδησιν explicemus : ut bonam conscientiam incolumem teneamus. Non ita ad effectum Apostolus attendit, sed ipsam conscientiam significat, qua, quid de magistratu habendum sit, efficitur. Ad internum igitur animi testimonium PAULUS hīc quoque provocat.

Priorem, quam PAULUS ad Corinthios dedit *epistolam* nunc adeamus, et de singulis locis videamus, ubi vocabulum συνείδησις legitur.

Cap. VIII. Apostolus de idolis et de sacrificiis iis obla-

tis, agit. Inter CHRISTI sectatores unum esse Deum certo certius constare dicit; de idolis ergo non cogitandum nec quaerendum esse censet, utrum quid in eorum honorem immolatum sit. Qui ita sentiunt idolothyta libere edere possunt, ἀλλ' οὐκ ἐν παντί ἢ γυνῶσις· τινὲς δὲ τῆ συνειδήσει τοῦ εἰδώλου ἕως ἄρτι ὡς εἰδωλόθυτον ἐσθίουσιν, vs. 7. LACHMANNUS et TISCHENDORFIUS pro συνειδήσει legunt *συνηθεία*, quippe quae lectio etsi paucioribus, gravioribus tamen nitatur testimoniis externis. In hac vero orationis serie *συνειδησεως* notionem melius procedere cum OSIANDRO existimo. Praeterea lectionem receptam utpote difficiliorem praefero, quam etiam a BENGELIO, RÜCKERTO, WETTIO defendi video. Quod ad ἕως ἄρτι attinet, LACHMANNUS legit: τῆ συνειδήσει ἕως ἄρτι τοῦ εἰδώλου. Cum WETTIO hanc lectionem rejiciendam censeo, quum si structura indicare debuit, ἕως ἄρτι non ad ἐσθίουσι sed ad praecedentia pertinere, leges grammaticae omnino requirere videantur, ut ita legatur: τῆ ἕως ἄρτι συνειδήσει τοῦ εἰδώλου. Attamen CALVINUM et ROSENMÜLLERUM non sequimur, ἕως ἄρτι ad ἐσθίουσι referentes, quam opinionem, quam jam THEOPHYLACTUS amplexus est WETTIIUS etiam probare videtur. Illud ἕως ἄρτι cum συνειδήσει conjungendum statuimus, et illos homines indicari putamus, qui ad illud usque tempus τῆ συνειδήσει τοῦ εἰδώλου utebantur. Ita GÜDERUS quoque locum accepit. Quid vero est ἡ συνείδησις τοῦ εἰδώλου? BENGELIUS, WETTIIUS, alii *συνείδησιν* interpretantur *reuerentiam* aut *metum religiosum*, quo erga idola homo imbutus est. SCHULZIUS obscuram quandam idolorum notionem hinc indicari putat. STÄUDLINUS ad formulam explicandam: *συνειδήσει εἰδώλου ἐσθίειν* provocat ad

sequens: ὡς εἰδωλόθυτον ἐσθίειν. Qui carnem ut εἰδωλόθυτον cedit, idolum revera existere persuasum sibi habet. Persuasio ergo hęc adest atque opinio de idolo. Idem, iudice STÄUDLINO, valet in formula nostra, quae vs. 4 occurrit, ὅτι οὐδὲν εἰδωλον ἐν κόσμῳ, contrariam. OSIANDER in hac formula explicanda dubitat. MEYERUS propriam conscientiae notionem hęc accipiendam ducit, ita ut τὸ εἰδωλον conscientiae moralis *objectum* habendum sit. Omnino cum MEYERO *συνείδησιν* h. l. nec *judicium*, neque *opinionem* quandam *obscuram*, nec *firmam persuasionem* significare puto. Ipsam hominis *conscientiam* cogito, qua idoli sibi conscius est, id est, qua interno animo idola exstare credit, non ita fortasse, ut revera idolum tanquam Deum colendum existimet, hac tamen ratione, ut aliquam necessitudinem εἰδωλόθυτον inter et daemonem quemdam exstare putet. Si ita *συνείδησιν* accipimus, *persuasionis*, quam STÄUDLINUS huic loco vindicare studuit, notio certe in hac formula inest ¹⁾. In

1) Cf. CÜDER, l. l. p. 256. „Die religiöse Anschauungsweise, die Ueberzeugung, erscheint als eine solche, wonach zwar dem Idol nicht Gottheit, allein vermöge seiner Beziehung zum Dämonenreich doch immerhin eine gewisse Realität beigemessen wird, welche einen geheimen inneren Zusammenhang zwischen ihm und dem ihm dargebrachten Opferthiere ahnen lässt. Am Thiere und seinem Fleische musz etwas vom Götzen selber haften bleiben, so dasz der Genuss seiner Ueberreste nicht für indifferent gehalten werden kann. Die mit praktischem Antriebe begleitete Bezeugung dieser Ueberzeugung vom Götzen, die Bezeugung: weil der Götze selber eine Realität ist, und folglich zwischen ihm und dem Opferfleisch ein realer Nexus bestehen wird, der den

eodem vs. sequitur: καὶ ἡ συνείδησις αὐτῶν, ἀσθενῆς οὖσα, μολύνεται. Recte GÜDERUS provocans ad vs. 10. ἡ συνείδησις αὐτοῦ, ἀσθενοῦς ὄντος, adjectivum ἀσθενῆς proprie non ad conscientiam ipsam applicari, sed epitheton potius habendum esse persuasionis, qua συνείδησις nitatur, animadvertit. Non ergo cum WETTIO et TYSSENO¹⁾ de conscientia praecedenti ac subsequenti hęc cogitandum censemus. Illi, in quibus illa, de qua PAULUS egit, γνώσις non est, qui adhuc εἰδώλου συνείδησιν habent, ἀσθενεῖς sunt, quod quum ita sit, eorum tamen cf. Rom. XIV : 23, si carnem sacrificialem edunt, quippe qui ὡς εἰδωλόθυτον illam edant, συνείδησις μολύνεται. Vocabulum συνείδησις hęc iterum propria sua vi adhibitum esse quis est, qui non videt? Animadvertendum, Apostolum hoc loco homini, etsi ἀσθενοῦντι, conscientiam tamen pie esse colendam dilucide docuisse.

In eodem capite pergamus. Apostolus exponit, quid iis, qui meliorem γνώσιν habent, si tales forte adsint, agendum sit. Eos sibi informat in idolorum sacro sedentes et edentes idolothyta, dum illius, qui ἀσθενῆς est, oculi in eos sunt conversi. Οὐχί — ita rogat vs. 10. — ἡ συνείδησις αὐτοῦ, ἀσθενοῦς ὄντος, οἰκοδομηθήσεται εἰς τὸ τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν; Recte WETTIIUS verbo οἰκοδομεῖν h. l. propriam suam vim vindicavit²⁾;

Genieszenden in eine geheimnisvolle Verbindung mit ihm bringen musz, so sollst du nicht davon essen! das ist die συνείδησις τοῦ εἰδώλου.

1) D. H. H. TYSSEN. *Diss. Theol. PAULI Anthropologiam exhibens.* Gron. 1847, p. 131.

2) STÄUBLINUS, l. l. p. 41 haec scribit: „das Gewissen erbauen.

haec vero conscientiae aedificatio *ruinosa* revera, ut cum CALVINO loquamur, *aedificatio* est. Qui, quum *συνείδησιν εἰδώλου* habeat, carnem sacrificialem edere non potest, si alium quemquam edentem conspicit, *συνείδησιν* ita *aedificare*, *componere* potest, ut ipse etiam *εἰδώλοθυτον*, quod revera sacrum habet, edat. Exempli vis quum magna sit, PAULUS monet, ne quis efficiat, ut quod ipse, conscientia minime reprobante, agit, alii revera contra conscientiam agant. Si quis enim *τὴν συνείδησιν ἀσθενοῦσαν τύπτει* vs. 12. — *infirmam conscientiam laedit*, quod vs. 13. dicitur *σκανδαλλίζειν*, etsi cum CHRYSOSTOMO *τύπτειν* h. l. graviolem, quam *σκανδαλλίζειν* vim habere censendum sit — non tantum contra fratrem, sed contra ipsum CHRISTUM peccat. Gravissimum hoc loco ab Apostolo conscientiae momentum tribui satis superque apparet.

Iterum de idolothytis sermo est *Cap. X: 25* seqq. Fieri poterat, ut macellarius, antequam carnes ad macellum afferret, in aram aliquid de iis dedisset. Sa-

„Das heiszt nicht nur einen bewegen, dem rechten Gewissen
„gemäsz zu handeln, sondern auch sein Gemüth dadurch auf-
„richten und erfreuen. PAULUS schreibt hier gewissermassen
„*ironisch* und *sarkastisch*. Ohne Zweifel hatten die freier Den-
„kenden und Urtheilenden an ihn geschrieben, dasz sie durch
„ihr Beispiel das irrende Gewissen der Schwachen berichtigen und
„bessern wollen. Das ist eine schöne Besserung, antwortet er
„ihnen, andere dahin zu bringen, dasz sie wider ihr Gewissen
„handeln und sie dadurch beunruhigen!“ Haecce STÄUDLINI con-
jectura ingeniosior mihi videtur, quam verior. Certe haud *omni*
dubio me iudice, *caret*. Equidem vehementer dubito, an talem
hic accipi sarcasum tota loci structura sinat.

cerdotes etiam partes, quae ipsis cedebant, in macello forte vendebant. Quideunque sit, quum in macello idolothyta adesse possent, Apostolus omnia, quae in macello venderentur, edenda nec quaerendum esse monet, utrum de iis aliquid datum sit in aram. Ita scribit vs. 25: πᾶν τὸ ἐν μακέλλῳ πωλούμενον ἐσθίετε, μηδὲν ἀνακρίνοντες, διὰ τὴν συνείδησιν. Sub iudice lis est, utrum διὰ τὴν συνείδησιν referendum sit ad ἀνακρίνοντες, ad μηδὲν ἀνακρίνοντες, an ad ἐσθίετε μηδὲν ἀνακρίνοντες. Si quis cum MEYERO postremo hocce sensu διὰ τὴν συνείδησιν conjungens cum ἐσθίετε PAULI dicta ita interpretatur, ut Apostolus libere edendum esse monuerit, quum συνείδησις non prohibeat, quominus, dum inquisitionem non instituimus, omnia, quae macellum praebet, edamus, eos, ad quos PAULUS haec dicit utpote ἀσθενεῖς sibi informet necesse est, quod hic fieri non posse videtur, quum saltem ii, ad quos Apostolus vs. 27 loquitur, libera cogitandi atque agendi ratione uti videantur. WETTIUS praeterea, quod OSIANDER laudat, linguae usum contra hanc, cui MEYERUS favet, interpretationem pugnare contendit. An vero recte OSIANDER, duce WETTIO, e MEYERI sententia hic peculiariter de bona conscientia cogitandum esse effecerit, quam certe interpretationem vulgaris vocabuli συνείδησις usus non commendat, dicere non auserim. Potius contra MEYERUM ad Praepositionem διὰ provocaverim, cui an propriam suam vim hic tribuat, dubito. Qui, duce CALVINO, locum ita interpretantur, ut διὰ τὴν συνείδησιν unice ad ἀνακρίνοντες referatur, homines, ad quos PAULUS scribit, itidem ut ἀσθενεῖς sibi informant, quippe quos con-

scientia, ut in macello in carnem inquirant, moveat. Cum OSIANDRO, si hoc in PAULI mente fuerit, διὰ τὴν συνείδησιν melius ante διακρίνοντες positum fuisse statuimus. Praeterea, quod contra MEYERUM valet, homines ἀσθενεῖς sibi informantem, hîc quoque obtinet. Superest ergo, ut διὰ τὴν συνείδησιν conjungamus cum μηδὲν ἀνακρίνοντες. Variis autem modis hoc fieri potest. ROSENMÜLLERUS, duce CHRYSOSTOMO explicat διὰ τὴν συνείδησιν: ne conscientia turbetur. Ita quoque ἀσθενεῖς cogitantur, qui quum εἰδωλόβυτα edunt, conscientiam laedunt, quod improbandum censemus. Aliter ESTIUS, qui συνείδησιν interpretatus persuasionem, idola non exstare, μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν explicat: nihil quaerentes, quum ipsa conscientia, quominus in id inquiratis, prohibeat. Tales igitur, ESTIO iudice, hîc proponuntur, quales τὴν συνείδησιν τοῦ εἰδώλου non habent. Hoc laudamus, vituperamus autem in ESTII sententia, ita hocce PAULI praeceptum omni sua vi deprivari. Ille enim, quem ipsa conscientia libere in macello sine inquisitione scrupulosa emere jubet, admonitione non eget, ne in quidquam dubius inquirat. Nihil restat, quam ut διὰ τὴν συνείδησιν ad μηδὲν ἀνακρίνοντες referentes non τὴν ἑαυτοῦ sed τοῦ ἑτέρου συνείδησιν hîc intelligi statuamus. Ita BENGELIUS, WETTIUS, OSIANDER, alii. MEYERUS neminem, hunc locum inspicientem, hanc interpretationem amplecti posse existimat, quum demum, quod vs. 28 occurrit, δι' ἐκεῖνον τὸν μὴ νόσαντα ad alterius conscientiae notionem inducendam viam paret. MEYERO autem non assentior, ideo ante vs. 28 de alterius conscientia cogitari non posse existimanti. Nec tamen WETTIUS assentientem me ha-

bet, ex eo, quod eadem formula, quae vs. 28 occurrit, vs. 25 et 27 item legitur, eandem, quae vs. 29 datur, interpretationem in triplici illo loco valere contendens. Equidem ad vs. 24 provocandum censeo, unde effici velim, recte a vs. 25 inde *alterius* rationem haberi, quum cum OSIANDRO antithesin *μὴ τοῦ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἑτέρου* facile e vs. 29 huc afferri statuas. Quid GÜDERUS hac de re sentiat, non liquet. STÄUDLINUS¹⁾ false inter omnes interpretes constare scribens, hinc *τὴν ἑαυτοῦ συνείδησιν* intelligendam esse, (Cf. MORUS, MOSHEMIUS, BENGELIUS) ipse tamen *alterius* conscientiam cogitandam esse censet, vocabulum *συνείδησις* persuasionem aut opinionem *moralem* interpretatus²⁾. Nulla vero mihi causa videtur, quare ita *συνείδησεως* notionem ad *opinionem moralem* restringamus. Praeterea non cum STÄUDLINO de eo, qui in macello vendit, hinc cogito, sed universe omnem carnem quae in macello vendatur, i. e. quae exstet, sine ulla inquisitione e PAULI sententia emendam censeo, ne quis, si hoc audiat, discrimen inter hanc alteramque carnem valere arbitratus, talem *conscientiam* inde sibi vindicet, qualem *Cap. VIII:7 συνείδησιν τοῦ εἰδώλου* Apostolus dixerit. Recte STÄUDLINUS ad hunc vs. 25 explicandum ad vs. 27 provocat. Apostolus,

1) L. l. p. 42.

2) Haec habet: „Paulus will, dasz man nicht danach fragen „soll, ob das feile Fleisch von heidnischen Opferthieren sey oder „nicht, damit nicht der, welcher es verkauft, auf die irrige „Meinung geleitet werde, dasz es von anderem Fleische verschieden sey und dasz die Christen selbst diesen Unterscheid machen.“

si quis ab infidelium quoquam in convivium invitetur, omnia, quae offerantur, edi jubet, nihil vero inquirendum censet, ne illi, qui adsunt, infirmiores Christiani hunc quoque fratrem idolis fidem habere existiment et eorum igitur *συνείδησις* laedatur. Si quis¹⁾ vero indicaverit, qualis illa caro sit, non edendum esse PAULUS monet, et hoc quidem δι' ἐκεῖνον τὸν μὴ νόσαντα καὶ τὴν συνείδησιν, vs. 28. BENGELIUS, STÄUDLINUS, MEYERUS καὶ τὴν συνείδησιν per ἓν διὰ δυοῖν explicant et epexegetice accipiendum consent. WETTIO hoc cum verborum structura non convenire contendenti assentiri nequeo. Melius ex ipsius PAULI explicatio-
ne, vs. seq. data argumentum contra illam sententiam petit. Imprimis autem attendi velim, illius, qui εἰδωλόθυτον indicaverit, *συνείδησιν* laedi non potuisse, siquidem ethnicum eum fuisse recte statuimus. Non enim video, quomodo ethnicus Christianum carnem edentem conspiciens, quam εἰδωλόθυτον ille habet, hunc CHRISTI sectatorem idola colere inde efficere possit, quod WETTIIUS statuit. Alterum igitur, quod WETTIIUS nuncupat, convivarum genus, unice hęc intelligendum puto, quod Christianis infirmioribus contineatur. Si ethnicus quidam carnem εἰδωλόθυτον esse indicat, nonnulli,

1) ROSENMÜLLERUS, GROTIUM secutus, hęc ipsum *hospitem* intelligendum putat. Contra hanc sententiam pugnat indefinitum τίς. MEYERUS de *Christiano homine*, qui sive e Judaeis, sive ex Ethnicismo ad Christianam religionem accessit, cogitat. Talis vero si fuit, valde scrupulosus sane fuit. Cum WETTIO hominem ethnicismo addictum hęc loquentem mihi informo, unde fortasse explicandum, nonnullos pro εἰδωλόθυτον legere ἱερόθυτον.

συνείδησιν τοῦ εἰδώλου habentes, hinc abstinendum existimant. Horum conscientiam haud negligendam esse Apostolus monet. Hoc autem ob *alienam*, non ob ipsam suam, quam quis habet, conscientiam, ita fieri diserte PAULUS indicare pergit, scribens vs. 29: *συνείδησιν δὲ λέγω, οὐχὶ τὴν ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὴν τοῦ ἑτέρου* et causam simul tradit, quare de propria cujusvis conscientia cogitare non potuerit, quum addit: *ἵνατὶ γὰρ ἡ ἐλευθερία μου κρίνεται ὑπὸ ἄλλης συνειδήσεως*; SCHULZIUS et POTTIUS adversarium haec dicentem induci putant, ad infirmitatem fratrem suorum sese conformare nolentem. OSIANDER, ut hanc interpretationem refutet ad *particulam* γὰρ provocat, qua male objectionem adduci statuit. Melius MEYERUS ad οὖν vs. 31 attendit. Imprimis autem cum OSIANDRO animadvertendum est, ideo SCHULZII ac POTTII admitti non posse sententiam, quod nulla refutatio nec responsum sequatur. Duce CALVINO multi, inter alios, RÜCKERTUS et OLSHAUSENIUS, hisce, de quibus agimus, verbis, argumentum dari existimant, quo praeceptum nitatur, ne quis in eo, quem vs. 28 ponit, casu, edat, et locum vertunt: *quare aliis me iudicandi atque improbandi opportunitatem dabo?* Hanc versionem utpote ab ipsis, quae h. l. occurrunt, verbis plane alienam, cum MEYERO et WETTIO rejiciendam censeo, nec sane causa fuit, quare OSIANDER hac in re dubius haerere debuerit. Praeterea hęc non requiritur argumentum, quo defendatur praeceptum, quod vs. 28 occurrit, sed causa quaeritur, quare PAULUS οὐχὶ τὴν ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὴν τοῦ ἑτέρου συνείδησιν intellexerit. Haec causa redditur, si cum BENGELIO, WETTIO, MEYERO hujus loci sen-

sum huc redire statuimus: *quare libertas mea iudicabitur, i. e. condemnabitur ab aliena conscientia?* PAULUS ἐλευθερίαν dicens, conscientiam ipse suam ob oculos habuisse mihi videtur, quam ἐλευθερίας nomine indicat, quum conscientiam a CHRISTO ita liberam redditam agnoscat, ut quod ad talia attinet, omnia revera sibi licita habeat. cf. vs. 30, 31, 1 *Tim.* IV:4¹⁾. Conscientia ergo toto hoc loco intimum animi habitum spectat.

De altera ad *Corinthios Ep.* videamus. *Cap.* I:12. PAULUS τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως memorat, quippe quo se ἐν ἀπλότητι (alii habent: ἀγιότητι) καὶ εἰλικρινείᾳ θεοῦ vixisse testari possit. Hoc conscientiae testimonium καύχησιν i. e. *gloriandi materiam* habet. Ita enim cum WETTIO contra MEYERUM vocabulum καύχησις h. l. interpretor. Apostolus συνείδησιν nuncupans, toto animo se talis, qualem hîc describit, mentis habitum sibi conscium esse indicat.

Cap. IV:2. PAULUS se omnia dedecoris occultamenta abiecit, nec Evangelium deformare i. e. ab omni Evangelii obscuracione ac deformatione se abstinere professus τῇ φανεράσει τῆς ἀληθείας ἑαυτὸν συνιστῶντα dicit πρὸς πᾶσαν συνείδησιν ἀνθρώπων, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ. Vulgo interpretes

1) Ita GÜDERUS etiam h. l. accipere videtur l. l. p. 258. STÄUDLINUS l. l. p. 44 scribit: „hier wird zum höchst seltenen Beispiele Gewissen von dem Urtheile, welches einer nicht von sich selbst, sondern von einem andern fällt, gebraucht. Si recte vocabuli ἐλευθερία notionem percipere nobis contigit, voci συνείδησιν h. l. aliam, quam meram illam *judicii* significacionem tribuendam esse patet.

verbum *συμίστάμαι* h. l. *commendandi* significatione accipiunt. Si ita vero sumitur, *Dativus objecti* mihi requiri videtur. *Rom. XVI:1, 2 Cor. V:12*. Cum RÜCKERTO ergo primitivam *sese componendi* significationem hinc accipiendam puto, et Dativo τῆ Φαυερῶσει τῆς ἀληθείας formam indicari censeo, qua Apostolus in Evangelio annunciando sese componere velit. WETTIO assentiri non possum πρὸς πᾶσαν συνείδησιν ἀνθρώπων, quod ad sensum, idem esse affirmanti, atque πρὸς συνείδησιν πάντων τῶν ἀνθρώπων, qua scilicet forma si PAULUS usus fuisset, non ita ad individuum cujusvis hominis συνείδησιν, me iudice, attendisset. Si quis vero quaerit, quare non ab Apostolo simpliciter dictum sit πρὸς πάντας ἀνθρώπους, cum GÜDERO ¹⁾ animadvertendum,

1) GÜDERI verba, etsi τῆ συμίστάμαι *commendandi* vim h. l. tribuat, legi tamen merentur: „Freilich ist das Vorhandenseyn „der Lauterkeit, der geraden Offenheit in der Wirkungsweise des „Apostels zunächst Gegenstand der erkennenden und urtheilenden „Beobachtung von Sciten der Menschen. Allein diese begründet „für sich allein noch kein sittlich-persönliches Verhältnisz zwischen mir und dem Andern; selbst wo sie günstig ausfällt, „empfiehlt sie doch nicht. Diesz bewirkt erst die Function jener „ethisch-practischen Bezeugung des Erkannten an das sich selbst „bestimmende subject, welche wir als das Gewissen kennen: „Oder, wenn sich Z. B. die Lauterkeit eines Verkündigers des „Evangeliums erkenntnismäszig constatirt hat, und diese Erkenntnisz sich nun der Selbstthätigkeit auf dem Grunde der „religiös-sittlichen Anlage zumuthend bezeugt, wird es dann nicht „ungefähr lauten bei mir: dieser ist deines Vertrauens werth; „den darfst, den sollst du hören? So kanz denn das Gewissen, „wo es sich um das sittliche Verhältnisz zu Andern handelt, „sowohl empfehlend als warnend wirken,“ u. s. w. l. l. p. 292.

revera *συνειδησιον* esse, qua alter alteri se commendare debeat. PAULUS igitur in Evangelio annunciando sese ita componens, ut τῇ Φανερώσει τῆς ἀληθείας ad πάντων *συνειδησιον ἀνθρώπων* accedat, ipsam hominum, qui eum *audierunt* (false CHRYSOSTOMUS universe de omnibus cogitavit hominibus, cum *ethnicis*, tum *Christianis*) *συνειδησιον* se spectare contendit. Se autem ita ἐνώπιον Θεοῦ, i. e. *coram Deo* agere affirmans, recta via sese procedere testatur.

In eadem hac *Epistola* tertius restat locus *Cap. V:11*. Postquam Apostolus omnes olim homines manifestatum iri vs. 10 docuit coram ultimo CHRISTI iudicio, ut inde quisquam auferat secundum id, quod bonum malumve egit, ita pergit vs. 11: εἰδότες οὖν τὸν φόβον τοῦ Κυρίου, ἀνθρώπους πείθομεν, θεῶν δὲ πεφανερώμεθα· ἐλπίζω δὲ καὶ ἐν ταῖς συνειδήσεσιν ὑμῶν πεφανερωσθαι. Dissentiunt v.v. D.D. utrum τοῦ κυρίου *Genitivus objecti* sit an vero *subjecti*. Mihi *Genitivus objectivus* hęc adesse videtur, cum ob communem, quem WETTIIUS attendit, hujus formulæ usum, *2 Cor. VII:1. Eph. V:21* (יְהוָה יְרֵאתָ) tum vero imprimis ob ea, quae sequuntur. PAULUS, se CHRISTUM Ejusque iudicium revereri persuasum sibi habens, Ei placere studet, vs. 9. Hanc vero persuasionem quum habeat, ἀνθρώπους πείθει, i. e. iis *persuadere conatur*, ut idem, quod ipse, de CHRISTO iudicio statuentes, iisdem quibus ille, studeant. Arete igitur illud πείθομεν cum εἰδότες τὸν φόβον τοῦ κυρίου conjungo, quod male WETTIIUS in RÜCKERTO ac MEYERO improbare videtur, a quibus tamen in eo differo, quod hi PAULUM hominibus persuadere velle statuunt, se

ipsum *talem* revera esse, qualem dixerit, εἰδῶτα τὸν φόβον τοῦ κυρίου. Qui enim cum BENGELIO et WETTIO locum interpretantur: *ita nos gerimus ut homines, nisi nolint, probare nos possint ad sequentia*, vs. 12, magis quam ad praecedentia attendere videntur, quod idem valet de ESTII sententia: *nitimur hominibus persuadere nostram integritatem*. Qui vero, ut vulgo fit, πείθειν suppleant ad fidem aut ad Evangelii doctrinam amplectendam, aliquid in textum inducunt, quod an h. l. fieri possit, dubito. Hac autem CHRISTI reverentia sese uti, tam magni habet momenti, ut dum hominibus persuadet, ut idem sentiant, se illud sentire iterum addat, scribens: θεῶν δὲ πεφανερώμεθα, i. e. *Deus, qui totum me perspexit, me quoque novit utpote εἰδῶτα τὸν φόβον τοῦ κυρίου*. Nec sufficit, ut ad Deum provocet, ἐλπίζω δὲ — ita Corinthios alloquitur — καὶ ἐν ταῖς συνειδήσεσιν ὑμῶν πεφανερωῦσθαι. *Sperat*. i. e. *confidit*, ut Corinthii etiam consciis sibi sint interno animo, eum in omnibus omnino, quae agat, τῷ φόβῳ τοῦ κυρίου duci. Iterum ergo συνειδήσις non mentis iudicium, quod BRETSCHNEIDERUS, SCHIRLIITZIUS in *Lexx.* alii, hinc obtinere censent, sed *conscientiam*, proprie ita dictam, denotat. PAULUS ita animi sui habitum illustrans, revera καρδίᾳ, οὐκ ἐν προώπῳ vs. 12 gloriari censendus est.

Ad *Epistolas*, quae dicuntur *pastorales*, accedimus. Necessitudinem imprimis hinc indicat Apostolus, quae *fidem* inter bonamque *conscientiam* exstat. De singulis locis videamus.

Primo prioris ad *Tim. Ep.* capite, vss. 3, 4. PAULUS TIMOTHEUM *Ephesinos* monere jubet, ne ad fabulas et genealogias abeant, quae lites potius creent,

quam fidem aedificent, quod procul dubio improbandum, quum τὸ τέλος τῆς παραγγελίας ἐστὶν ἀγάπη ἐκ καθαρᾶς καρδίας καὶ συνειδήσεως ἀγαθῆς καὶ πίστεως ἀνυπόκριτου, vs. 5. STÄUDLINUS συνειδήσιω h. l. interpretatus: gute Gesinnung καρδίαν et συνείδησιω idem significare male statuere mihi videtur. Amor ille, quem Apostolus commendat, tantummodo ἐκ καθαρᾶς καρδίας profuit, quum animus peccato serviens veri nominis dilectioni apertus esse vix possit. Καρδία vero καθαρὰ esse nequit, nisi συνείδησις sit ἀγαθὴ i. e. nisi homo culpa sese vacare conscius sibi sit. Talis autem συνείδησις ἀγαθὴ postulat πίστιω ἀνυπόκριτον, quippe qua homo Dei in CHRISTO datam gratiam accipiat, atque ita coram Deo justificatum sese sentiat. GROTIUS igitur genealogiam a PAULO hīc tradi existimans ¹⁾ me assentientem non habet, quum potius coördinatim καρ-

1) GROTIUS haec habet: „ex fide minime ficta nascitur bona conscientia, i. e. abstinentia a peccatis. Hinc puritas cordis i. e. „interior. Hinc porro dilectio.” Quomodo ex abstinentia a peccatis interior cordis puritas nasci possit, non intelligo. Ita causa ex effectu proficiscitur, Melius GÜDERUS l. l. p. 287: „die Liebe „entstammt einem von Sündenschuld frei gewordenen, mit Gott „geimten Herzen. (Luc. VII: 47), das sich selber wieder in „einer συνείδησις ἀγαθὴ bezeugt, und das gute Gewissen wäre „danach hier die innere Bezeugung an das Subject, dasz sich „nichts Verdammliches mehr finde an ihm, weil es Christo Jesu „eingepflanzt sey.” Nec tamen GÜDERUS ab ordine genealogico hīc statuendo plane alienus est, l. l. Verborum autem, quibus PAULUS usus est, ordine non inverso, quod GROTIUS fecit, e καθαρᾶς καρδίας. συνείδησιω ἀγαθὴν et e συνειδήσεως ἀγαθῆς, πίστιω ἀνυπόκριτον, quam interpretatur: fidem vita probatam, ducere videtur.

κίαν, συνείδησιν et πίστιν hęc conjunctas censeam. Attamen necessitudinem πίστιν inter et συνείδησιν agnoscimus aretissimam eamque ab Apostolo ejusdem hujus Capituli vs. 19, disertius indicatam. PAULUS TIMOTHEUM τὴν καλὴν στρατείαν στρατεύειν monet ἔχοντα πίστιν καὶ ἀγαθὴν συνείδησιν, ἣν τινες ἀπωσάμενοι, περὶ τὴν πίστιν ἐναυάγησαν. Aliam h. l. πίστιν intelligo, quam vs. 5, fidem nempe verae Evangelii doctrinae habitam, quum, qui hęc περὶ τὴν πίστιν ναυαγήσας dicitur, HYMENEUS, secundum 2 Tim. II : 17, περὶ τὴν ἀλήθειαν ἠστούχησε. Quaenam autem sit necessitudo hanc πίστιν inter et συνείδησιν ἀγαθὴν, indicandum est, nisi forte cum HEIDENREICHIO hoc negligendum censeamus, quod eo minus probandum videtur, si attendimus ad seqq. : ἣν τινες ἀπωσάμενοι περὶ τὴν πίστιν ἐναυάγησαν. GÜDERUS¹⁾ συνείδησιν fidem practicam habet, atque hominem, qui hanc fidem abnegaverit, theoreticae quoque fidei mox jacturam facturum a PAULO hęc significari statuit²⁾. Συνείδησιν h. l. iterum de conscientia accipio, quae ἀγαθὴ est, quum homo culpa se vacare conscius sibi est. Qui revera πίστιν habet, hac certe conscientia, Dei gratia, fruitur. Hanc vero συνείδησιν homo ἀπόσωτο³⁾ quum male agens talem sese praestat, ut con-

1) L. l. p. 285.

2) Aliam eodem loco conscientiae notionem exhibere videtur, scribens : „indessen kann man das gute Gewissen zurück und „von sich stossen, kann der vom Gewissen bezeugten Anforderung „des Glaubens an unser Verhalten widerstehen, und negirt dann „eben damit factisch den Glauben zusammt seinem Inhalt.“ p. 285.

3) Participii enim ἀπωσάμενοι objectum intelligo συνείδησιν. Illud ἣν alii ad στρατείαν referunt, quod vero èt remotius esse

scientiae vox contra eum testetur. Si quis vitae rationem ita mutat, fieri non potest, quin *fidei* gravem faciat jacturam. Ita igitur *πίστις* et *συνείδησις* conjunguntur. Quod GÜDERUS animadvertit, fidem exstare non posse, nisi *συνείδησις* eo impellat, atque igitur ἀγαθὴ sit, hoc, per se quodammodo verum, ab hoc tamen loco alienum nobis videtur.

Iterum *συνείδησις* cum *πίστει* conjungitur 1 *Tim.* III : 9, ubi Apostolus diaconos τὸ μυστήριον τῆς πίστεως habere jubet ἐν καθαρᾷ συνείδησει. HEINRICHSIUS Apostolum καθαρὰν συνείδησιν memorantem hoc loco diaconos monere existimat, ne in munere suo fungendo fraudem committant. Ampliore sensu *συνείδησιν* dictam existimo. Hominem, absconditam CHRISTI veritatem fide amplexum, καθαρὰν συνείδησιν habere oportet, non ita, quod GÜDERUS imprimis animadvertit, quia nisi hac *συνείδησις* adsit, fidem arripere nequit, sed praesertim, quia ille, cui *fidei mysterium* traditum est, ab omni parte animum purum integramque conscientiam ostendat necesse est, tum si per se consideratur, cum si munere fungitur.

Unus in hac *Epistola* locus restat, *Cap.* IV : 2. Apostolus de falsiloquis loquitur, Christianis olim multa denegaturis, quae Deus ipse iis concessit. Hos hypocrytas PAULUS κεκαυτηριασμένους dicit τῶν ἰδίων συνείδησιν. Proprie καυτηριάζειν cauterio notare, i. e. ferro stigmata inurere significat. Barbari nonnulli, ut *Thra-*

et male cum verbo ἀπωλείσθαι conjungi mihi videtur. Si quis dubitet, utrum hoc verbum etiam de iis, quae nobis insunt, rejiciendis usurpetur, cf. LXX. ad *Hos.* IV : 6.

ces (*Her.* V. 6.) cuti signa quaedam imprimere solebant, unde nonnulli hanc metaphoram ductam putarunt. Melius autem ad servos provocamus, quibus, ut facilius discernerentur, notae inurebantur¹⁾. Quaeritur, quamnam vim haec metaphora habeat. Tertium comparationis vel in eo esse potest, quod dolores significantur, quos conscientia vulnerata affert, vel in eo, quod sensum moralem deprimi intelligamus, ut e corpore, cui stigmata inurantur, sensus paulatim cedat, vel in eo, quod dedecus indicetur, quod *αδοκαστάκριτοι*, *Tit.* III:11 secum ferunt, haud minus, quam ii, quibus cauterium notam inussit. Postremo hoc sensu accipiendum mihi videtur. Falsiloqui onera imponunt aliis gravia illa ac minime necessaria, ipsi vero nihil curant, quid agant ac cogitent, immo in eorum *συνειδήσει* multa insunt stigmata, quae improbos eorum mores manifestant; ipsi sibi scelerum conscii sunt, et aliis officia imponunt, quasi ipsi in officia sua praestanda strenue incumbant. *Συνειδήσις* ergo internum animi habitum denotat, qualem illi *ψευδολόγοι* ipsi sibi conspicuum habent. Ita WETTIIUS, HEIDENREICHIUS, LEO, STÄUDLINUS, GÜDERUS.

In altera ad TIMOTHEUM *Epistola cap. I:3*. PAULUS scribit: *Χάρις ἔχω τῷ θεῷ, ὃ λατρεύω ἀπὸ προγόνων ἐν καθαρῇ συνειδήσει, ὡς ἀδιάλειπτον ἔχω τὴν περί σου μνησὶν ἐν ταῖς δεήσεσι μου νυκτὸς καὶ ἡμέρας.* CALVI-

1) Cf. BENECKE, ad *Cic. Or. in Cat. I. c. 6.* „Quae nota „domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est.” Eadem imago occurrit, *Cic. de Off. III. 21.* „Conscientiae labes et vulnera „habere in animo” CLAUDIANUS habet: „quid demens manifesta „negas? En pectus inustae deformant maculae.” *In Rufin. 2. 504.*

NUS ἀπὸ προγόνων interpretatur: testatur se Deum colere, quem a majoribus acceperat, Deum scilicet Abrahæ, qui se patefecit Judæis, ita ut unum cum proavis suis et eundem Deum colat, sed nunc colat sincero cordis affectu, ex quo per evangelium erat illuminatus. Illud vero ἀπὸ προγόνων omnino mihi conjungendum videtur cum ἐν καθαρᾷ συνειδήσει cum ob loci structuram, tum ob totam sententiam. Hæc conjunctio obtinet, si cum WINERO¹⁾ de mentis habitu cogitamus, a proavis PAULO tradito. Recte GÜDERUS l. l. animadvertit, hîc non ipsius PAULI proavos unice intelligi, sed universæ gentis Israeliticæ parentes. PAULUS igitur sese proavos secutum ἐν καθαρᾷ συνειδήσει Deum colere professus est. Hanc καθαρὰν συνείδησιν interpreto: *puri sincerique animi conscientiam*, non vero, quod HEIDENREICHUS admittere videtur, *vitam virtuti strenue dicatam* intelligo²⁾. GÜDERUS καθαρὰν συνείδησιν non stricto, sed vulgari sensu accipiendam esse monet, ita ut de ethnici et Judæici hominis conscientia dici etiam possit. Etsi vocabulum καθαρὰν non nimis esse urgendum facile concedamus, non tamen hîc causa latere mihi videtur, quare Apostolus sibi, Judaicæ antea religioni addicto, *puram conscientiam* tribuere potuerit.

1) Grammatik d. n. T. Sprachidioms. Ed^o. 6^a. p. 333.

2) CHRYSOSTOMUS hæc habet: ὅτι τὸ συνειδὲς αὐτοῦ οὐκ ἔν βλαβὲν· ἄλλως δὲ ἐν ταῦθα περὶ βίου Φησὶ, καὶ πανταχοῦ τὴν συνείδησιν τοῦ βίου λέγει — καλῶς συνίστησιν αὐτοῦ τὸ ἦθος. ἵνα ἀξιόπιστον δειχθῆ τὸ περὶ τὴν ἀγαπὴν. Ὁ δὲ λέγει τοῦτό ἐστιν· οὐδὲν ψεύδομαι, οὐδὲ ἄλλα ἔχω, καὶ ἄλλα λέγω.

Conscientia nostra καθαρά est, si aliquid agentes, consciis nobis sumus, nos in eo ita versari, ut notiones strenue sequamur, quas de bono malove habeamus. Male igitur WETTIUS, PAULUM haud differre modum, quo Judaici et Christiani Deum colant, hinc docere false arbitratus, hunc locum spurium habet. PAULUS, quum κατὰ δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμῳ esset ἄμεμπτος, καθαρὰν habuit συνείδησιν, quum revera Deo sese placere putaret. Non ipsa *lex Mosaiica*, et *Evangelii* doctrina h. l. conjunguntur, sed Apostolus proponitur, quippe qui in utraque illa religionis forma animo sincero sese Deo probaverit. Alterum WETTIUS argumentum adducit ad hunc locum utpote spurium rejiciendum, petitum illud ex arrogantia, in laudibus posita, quas PAULUS hinc sibi tribuit. Quod ad ipsas illas laudes attinet, haud parum refert, quomodo καθαρὰν συνείδησιν interpretandam censeamus. Ceterum si quis PAULUM hasce laudes sibi non tribuere potuisse existimet, inspiciat *Act. App. XXIII*: 1. Quod superest, PAULUM hanc h. l. scripsisse, eo praesertim consilio, ut firmiorem TIMOTHEO pararet persuasionem, se revera in Apostoli memoria ac precibus vivere, cum HEIDENREICHIO statuere non dubitamus.

In *Epp. pastoralibus* unus restat locus: *Tit. I*: 15. πάντα μὲν καθαρὰ τοῖς καθαρῶς· τοῖς δὲ μεμιασμένοις καὶ ἀπίστοις οὐδὲν καθαρὸν. ἀλλὰ μεμίανται αὐτῶν καὶ ὁ νοῦς καὶ ἡ συνείδησις. WETTIUS hinc non *praecedentem*, sed *subsequentem* intelligi συνείδησιν animadvertit, νοῦν vero non *intellectum*, sed *mentis habitum* significare monet. Cum BECKIO ¹⁾ totum animum hu-

1) L. I. p. 49.

manum his formulis designari puto, ita quidem ut νοῦς *mentis habitum per se consideratum* significet, qui μεμιάσται, quum vitiis est obnoxius, συνείδησις autem eundem *mentis habitum* indicet, sed ab illa parte spectatum, qua quisque ipse sui conscius est. Haec συνείδησις ergο μεμιάσται, quum νοῦς est μεμιασμένος. Praeterea συνείδησις μεμιασμένη dici potest, quum θεὸν ὁμολογοῦσιν εἰδέναι, τοῖς δὲ ἔργοις ἀρνοῦνται, vs. 16¹⁾). Antequam de *Epistola ad Hebraeos* agimus, binos locos ex *Act. App.* libro citemus, ubi PAULUS συνείδησιν memorans inducitur.

Prius inspiciamus *cap. XXIII : 1*, ubi PAULUS ad Judacos dicit: ἄνδρες ἀδελφοὶ, ἐγὼ πάσῃ συνειδήσει ἀγαθῆ πεπολίτευμαι τῷ θεῷ ἄχρι ταύτης τῆς ἡμέρας. Apostolus indicare voluit, se semper, et quum Judaïsimo adhuc addictus esset, et postquam CHRISTUM fide amplexus fuerit, ita vixisse, ut illud strenue se egisse profiteri auderet, quod ipse bonum ratumque haberet. Συνείδησις ergο h. l. animum indicat, quo cujusvis rei quam egerit, homo se conscium sentiat et bona dici

1) GÜDERUS haec scribit, (l. l. p. 278): „ihr νοῦς, die Sinnesweise, in der sich die religiös-sittliche Richtung des Subjects, abgesehen von seiner idealen Bestimmung, zunächst ablagert, und mit der sie an die Objecte herantreten, ist der Natur der Sache nach eine in der Sünde gefallene, von der Sünde inficirte, mehr oder weniger in ihrem Dienste stehende und dadurch befleckte Sinnesweise. Desgleichen ist auch ihr Gewissen, soweit es einerseits die dem Selbstbewusstseyn immanirende ideale Bestimmung vertritt, und andererseits wieder von deren Negation durch den befleckten νοῦς und dessen Thun zu Handen des Selbstbewusstseyns Act nimmt, befleckt.“

meretur, si quis non habet, quod culpae reum sese existimet. Vocabulum *πάση* addidit Apostolus, ut hanc conscientiam sibi integram esse significaret; formulam *τῷ θεῷ* adjecit, ut se tale quid coram Deo profiteri ausum ostenderet ¹⁾. Ceterum recte GÜDERUS *συνείδησεως* interpretationem, quippe *persuasionis de eo, quod rectum sit* rejecit, quam STÄUDLINUS praetulit ²⁾. PAULUS hinc universam vitam cogitat, nec tantummodo, quod SCHLEUSNERUS in *Lex. N. T.* statuit, apostoli et doctoris Christiani officia ob oculos habuit, quam SCHLEUSNERI opinionem STÄUDLINUS refutavit.

Alter locus exstat *cap. XXIV : 16.* PAULUS coram FELICE, *Caesareae* Procuratore, causam suam agens, se hanc in Deum spem habere confitetur, fore ut sit *ἀνόστικτις νεκρῶν, δικαίων τε καὶ ἀδίκων* vs. 15. Hoc quum ita sit, i. e. hanc spem quum habeat — ita enim *ἐν τούτῳ* accipiendum puto — *αὐτὸς ἀσκή* — ita Apostolus pergit — *ἀπρόσκοπον συνείδησιν ἔχει πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους διαπαντός.* Quaeritur, quid adjectivum *ἀπρόσκοπος* significet. Fuerunt, qui *συνείδησιν ἀπρόσκοπον* interpretarentur *συνείδησιν*, quae Apostolum *ἀπρόσκοπον* i. e. *purum* atque *insontem* esse testetur.

Ipsa autem *συνείδησις ἀπρόσκοπος* dicitur, nec causam video, quare ab ipsorum verborum primitiva significatione abeamus. Praeterea, qui ita *συνείδησιν ἀπρόσκοπον*

1) STÄUDLINUS *τῷ θεῷ* Hebraïsmum habet. (ד'אלהים) et PAULUM hoc addidisse censet, ut se Judaeorum Deum minime negligere indicaret. Hoc mihi a loco nostro alienum videtur.

2) L. l. p. 28. Cf. vero p. 29 ubi STÄUDLINUS aliter rem exponit.

explicant, adjectivum illud passive accipiunt, quum
1 Cor. X:32. Phil. I:10 activa vi occurrat. Hanc
vero significationem passivam alii quoque adjectivo
ἀπρόσκοπος tribuunt, qui illud tamen praedicatum arcte
eum *συνείδησις* conjungunt. Ita STÄUDLINUS, BECKIUS,
DELITZSCHIUS *conscientiam incolumem* interpretantur.
Mihī GROTIUS placet, locum ita vertens: *exerceo me
propter illam spem, ut conscientiam servem eam, quae
nec Deum neque homines offendat: a quo tamen in eo
differo, quod conscientiam hīc ἀπρόσκοπον diei existi-
mem, non quod nec Deum neque homines offendat, sed
quod ipsi Paulo nullum offendiculum praebet, quod
quominus resurrectionis spem teneat incolumem, prohi-
bere possit. Causa, quare STÄUDLINUS *συνείδησιν ἀπρό-
σκοπον*, ita sumtam, sibi informare non potuerit, in
ipsa, quam *συνείδησεως* exhibuit, definitione quaerenda
est. *Conscientia* h. l. intelligitur, quae quum interna homi-
nis vox nullam culpam ei exprobret, nullum offendiculum
ei objicere potest. Ita fere GÜDERUS quoque locum expli-
cat. Superest, ut *Epistolam ad Hebraeos* datam adeamus.*

Cap. IX:9 dona et sacrificia, quae Israëlitae Je-
hovae offerebant, non posse dicuntur *κατὰ συνείδησιν
τελειῶσαι τὸν λατρεύοντα*. Sacrificia illa offerentem *per-
fectum* i. e. *talem, qualis esse debuit, reddere non
potuerunt, κατὰ συνείδησιν*. STÄUDLINUS voce *συνείδησις*
h. l. aut *persuasionem*, aut *conscientiam*, proprie ita
dictam, aut *ipsam mentem* intelligi statuit. Nobis cum
WETTIO et BLEEKIO propria *συνείδησεως* notio hīc ac-
cipienda videtur. Aliter GÜDERUS ¹⁾, qui tamen, quod

1) Dicit (l. l. p. 279). „Das Gewissen ist hier nicht das

ad sensum, idem fere hîc intelligendum censet, hominem κατὰ συνείδησιν τελειωθῆναι dicens, qui nullius sibi culpae conscius, in communionem cum Deo redire possit.

Iterum in hoc capite vocabulum συνείδησις occurrit, vs. 14. Si — ita auctor ratiocinatur — victimarum sanguis, quod ad corpus attinet, illum, qui sacrificia Deo offert, purum reddere potest, vs. 13, multo magis sanguis CHRISTI, qui sese Deo immaculatum obtulit, καθαριεῖ τὴν συνείδησιν ὑμῶν ἀπὸ νεκρῶν ἔργων, εἰς τὸ λατρεύειν θεῷ ζῶντι. THEOPHYLACTUS et OECUMENIUS συνείδησιν hîc ψυχὴν significare dicunt. Melius BLEEKIUS ipsum hominem intelligendum censet, quippe qui sui conscius sit. CHRISTUS igitur hominem ἀπὸ νεκρῶν ἔργων ita καθαρίζειν dicitur, ut conscientia ipse sua se mundatum esse persuasum habeat. Opera mortua universe legis Mosaicae praecepta sunt, imprimis vero ceremonialia, quae νεκρὰ dicuntur, non ita, quod ipsa inefficacia sint ad salutem aeternam homini parandam, sed imprimis, quia hominem e morte, quam illi peccatum attulit, ad vitam reducere nequeant. CHRISTUS efficit, ut homines, conscientia duce, a talibus operibus abstinentes, Deum vivum colant.

Cap. X:2. Formula occurrit συνείδησις ἁμαρτιῶν. Sacrificiis Judaeos plane mundari non posse auctor probat, quod si ita esset, συνείδησιν ἁμαρτιῶν, sacrificiis

„Innere des Menschen im weitesten Sinn, mit Einschluss des speciell sogenannten Gewissens sondern die ethische Bezeugung des Verhältnisses, in welchem der thatsächliche Gesamtzustand der Person und deren erkannte Bestimmung zu einander stehen.“

semel oblati abituram fuisse contendens. Recte BLEEKIUS ἀμαρτιῶν conscientiae esse objectum dicit. Ea hominis conditio significatur, qua peccati sibi conscius est. Si PAULUS hanc epistolam scripsit, multum lucis hoc loco iis affert, quae in locis, quos ex hujus Apostoli *epistolis* recensuimus, occurrunt. Conscientia hominis, propria sua vi, conscientia ἀμαρτιῶν est. Vox illa interna, quae in nobis testatur, semper, eheu! nos peccato esse subditos clamat. Ipsi Judaei toto, quem habuerunt, sacrificiorum ritu satis indicabant, se coram Jehova esse immundos peccatoque obnoxios. STÄUDLINUS poenae quoque metum hinc innui contendit, quod certe ab ipsa rei natura minus, quam a verbis alienum est. GÜDERUS non *meram conscientiam* hinc intelligendam dicit, sed *activam* quamdam conscientiam, quae culpam simul peccatori imputet. Hoc vero in ipsa συνειδήσεως ἀμαρτιῶν notione implicite inesse mihi videtur.

Cap. X : 22 auctor Christianos monet, ut sanctuarium, quo ipse CHRISTUS, Pontifex Maximus, aditum aperuit, adeant, μετὰ ἀληθινῆς καρδίας ἐν πληροφωρίᾳ πίστεως, ἐβραντισμένοι τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρίας. Verbum βραντίζειν, quod proprie *adspergendi* significationem habet, ex adjuncto hinc significat: *ab immunditia purgare*. Συνείδησις πονηρὰ est in eo, qui culpaе conscius est. Quaeritur, quare καρδίᾳ a conscientia mala purgari debere dicatur. DELITZSCHIUS hoc explicare conatur ¹⁾, καρδίαν conscientiae *sedem* esse monens. Peculiaris autem verbi βραντίζειν notio ita quo-

1) L. l. p. 206.

dammodo negligitur. Melius GÜDERUS ¹⁾ *συνείδησιν* tamquam *καρδίαν* a peculiari parte conspectam, aut *καρδίας emanationem* hoc loco intelligendam censet. Arete omnino hęc *συνείδησις* cum *καρδία* conjungitur, ita quidem ut *συνείδησις* sit ipsa *καρδία*, quatenus sui conscientiam habet, quo nomine quodammodo externa *καρδίας* species dici potest, quae igitur *βαντισμῶ* purgatur. Quamnam vim *conscientia* in *fidem* habeat, ex hoc loco luculenter patet.

Denique attendamus ad *Cap. XIII:18*, ubi legimus: *πεποιθαμεν γὰρ, ὅτι καλήν συνείδησιν ἔχομεν, ἐν πᾶσι καλῶς θέλοντες ἀναστρέφεσθαι*. Posteriora haecce verba recte afferuntur ad *καλήν συνείδησιν* explicandam, quae procul dubio in ea animi conditione cernitur, qua quis se illud velle, quod bonum, pulchrum verumque sit, conscius sibi est. Recte GÜDERUS, BÖHMIIUM *καλήν* hęc pro *ἀγαθὴν*, dici statuentem ob sequentia *καλῶς ἀναστρέφεσθαι*, sequitur. Omnino hęc conferri merentur PAULI, quae attulimus, dicta, *Act. App. XXIII:1. XXIV:16. 2 Tim. I:3. 2 Cor. I:12*.

Ad PETRUM transeamus.

§ 3.

Quid PETRUS de conscientia dixit?

Tres in priorē *Petri Epistola* exstant loci, ubi vocabulum *συνείδησις* memoratur. Primo videamus, quid sit *συνείδησις θεοῦ*, qua formula PETRUS usus est *1 Petr.*

1) L. I. p. 282.

II:19. Domesticos monens, ut omni reverentia dominis, non tantum bonis, sed duris etiam obsequantur, addit vs. 19: τούτο γὰρ χάρις εἰ διὰ συνείδησιν θεοῦ ὑποφέρει τις λύπας, πάσχων ἀδίκως. Multum interpretes in explicanda formula συνείδησις θεοῦ differunt. GROTIUS conscientiam eorum intelligit quae quis Deo debeat. MORUS explicat: quia Deus conscius est tuarum miseriarum. STOLZIUS religiosum coram Deo animum interpretatur. WOLFIUS conscientiam nostram cogitat, quam bonam esse Deus testetur. Omnino cum STEIGERO, MEYERO, aliis, hinc cogitandum censemus de conscientia nostra, quae Deum objectum habeat, ita quidem ut, qui συνείδησιν θεοῦ habet, Dei divinaeque voluntatis conscius sit. Non opus est, ut cum STEIGERO de divina quoque remuneratione hinc cogitandum esse statuamus. Recte STÄUDLINUS ad locum parallelum vs. 20 attendit: εἰ ἀγαθοποιῶντες καὶ πάσχοντες ὑπομένετε, τούτο χάρις παρὰ θεῶ. Si quis malo afficitur, quaestio est, an ἀδίκως hoc patiat; si revera ἀδίκως ignominias suffert, magnum quid est, quia συνείδησιν θεοῦ habens, i. e. Deum esse secum reputans, et ea se fecisse, quae Deo placerent, bene sibi conscius, Deum pluris se fecisse, quam homines, persuasum sibi habet¹⁾. Ceterum in conscientia nostri revera conscientiam Dei inesse recte SCHENKELIUS et GÜDERUS monuerunt. Conscientia nos peccato esse ob-

1) STÄUDLINUS, l. l. p. 86. συνείδησιν ideo συνείδησιν θεοῦ dicit contendit, quod praecepta et leges, quas conscientia praescribit, e divina voluntate ducantur. Non plane hoc convenit cum iis, quae apud eundem leguntur. l. l. p. 49.

noxios numquam argueret, nisi Deum exstare, a quo pendeamus omnes, cujusque sanctae voluntati satisfacere debeamus, certo certius posuisset ¹⁾).

1 *Petr.* III : 16 Apostolus Christianos monet, ut *συνείδησιν* habeant *ἀγαθὴν*, ἵνα ἐν ᾧ — ita eos alloquitur — *καταλαλῶσιν ὑμῶν ὡς κακοποιῶν καταισχυρθῶσιν οἱ ἐπηρεάζοντες ὑμᾶν τὴν ἀγαθὴν ἐν Χριστῷ ἀναστροφῇ*. STÄUDLINUS hoc loco *συνείδησιν* pro universa vitae regundae ratione sumtam esse putat, ad *ἀγαθὴν ἐν Χ. ἀναστροφῇ* provocans. Mihi hîc de conscientia stricte ita dicta cogitandum videtur, quum ea, quae vs. seq. leguntur, tum demum bene intelligantur, si conscientiae notionem huc attulimus. Etenim, si quis, etsi bona perpetrans, malo tamen afficitur, illo, qui, quum mala perpetret, idem patitur, felicior est in ipso eo, quod conscientia culpa eum liberet. PETRUM de *ἀγαθῇ ἐν Χ. ἀναστροφῇ* loqui, optime intelligi potest, etiamsi *συνείδησιν* hîc conscientiam designare putarimus; *συνείδησιν* enim si quis puram habet, *ἀναστροφῇ* certe bona est.

Superest, ut agamus de loco, qui exstat 1 *Petr.* III : 21. Hîc *βάπτισμα* dicitur οὐ σαρκὸς ἀπόθεσις ῥύπου, ἀλλὰ συνείδησεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς θεόν. Vocabulum *ἐπερώτημα* semel tantum occurrit in N. T. LXX ita reddiderunt *Dan.* IV : 14. **שאלת** cuius parallelum est **פְּתִיחָה**. *Rogationem* ergo significat, quam vim verbum quoque *ἐπερωτᾶν* habet, cff. *Rom.* X : 20. LXX *Gen.* XLIII : 7. *Scholia* tamen *Graeca* *ἐπερώτημα* in-

1) TYSSENUS, l. l. p. 131. διὰ συνείδησιν θεοῦ explicat : propter conscientiam, quam quis habet, se Deum sincere colere.

terpretantur: ἀβραβάν, ἐνέχυρον, ἀποδείξεις, quod HUTHERUS, STÄUDLINUS, WETTIUS, alii, secuti sponsionem hęc intelligunt a baptizandis, ad quaestionem iis propositam, datam. Cum WINERO¹⁾ autem hanc interpretationem grammatice probari non posse statuimus. Deinde quaeritur, utrum *συνειδήσεως ἀγαθῆς* Genitivus *objecti* sit, an vero *subjecti*. GÜDERUS *Genitivum obiectivum* accipiens locum explicat de baptizando, qui rogat, quaerit, studet, ut ἀγαθὴν συνειδήσιν εἰς θεὸν sibi vindicet. Quum ita *συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα* oppositum sit τῇ σαρκὸς ἀποθέσει ῥύπου hanc GÜDERI interpretationem in universam hanc sententiam bene quadrare negari nequit. Nescio vero, an illud εἰς θεὸν ita cum *συνειδήσει* conjungi possit. Ad ἐπερώτημα illa verba referenda duco, cf. LXX. 2 Sam. XI:7; quod quum ita sit, mihi cum BENGELIO, STEIGERO, aliis, *συνειδήσεως ἀγαθῆς Genitivus subjecti* esse videtur. Bona ergo conscientia Deum quaerit. Recte STEIGERUS bonam conscientiam hęc nec bonorum operum, nec peccatorum jam remissorum, quod BENGELIUS statuit, conscientiam significare animadvertit, sed ipsam conscientiam nostri, talem, qualis esse debeat, si ad Deum accedere homo velit²⁾. Qui igitur baptismum accipit, non ita negative corporis sordes abjicit, sed positive cum bona conscientia ad Deum se, salutis suae causa, vertit. Ad finem hujus disquisitionis exegeticae perveni-

1) *Grammatik des N. T. Sprachidioms.* Ed^c. 6^a. p. 171.

2) *Articuli geweten* in op. *Bijbelsch Woordenboek* auctor ἀγαθὴν συνειδήσιν h. l. interpretatur: een tot het goede besloten geweten.

mus ¹⁾. Breviter exponamus, quacnam ex iis, quae disputavimus, conscientiae notio utpote Biblica ducenda sit. Ita hanc partem claudimus.

1) JOHANNEM in *primae Ep. Cap. III: 19-21* voce καρδίας (2^l) significare συνείδησιν recte STÄUDLINUS monet. Propositi autem nostri ratio non fert, ut de hoc loco fuse agamus. Off. quae supra p. p. 47, 48 monuimus. Multi Patres *Rom. XIV: 23 πίστιν* pro συνείδησει dici existimant, quod SCHENKELIO (HERZOG. *Real. Encyclop.*) quodammodo placet, aequae ac STÄUDLINO. Aliter judico. Totius capituli argumentum idem est, de quo agitur *1 Cor. VIII*. Apostolus eos, ad quos scribit, Christianos monet, ne alterum alter judicet in cibis edendis. Alter supra alterum iudex sedere nequit; unusquisque sua in mente firmam habeat persuasionem. Ceterum, si quis fidem habet — ita pergit Apostolus vs. 22 — illam habeat in se coram Deo. Fidem hinc persuasionem de puritate cibi significare cum BENGELIO statuo, eandem illam persuasionem, qua quis infirmior esse posse dicatur vs. 2. Hanc persuasionem unusquisque habeat necesse est, qua ductus δοκιμάζει. i. e. *facto ostendit*, quid bonum probumque habeat — quasi in parenthesis vero PAULUS magni interesse indicat, quid ita certe persuasus quisquam bonum esse ducat, scribens: μακάριος ὁ μὴ κρίνων ἑαυτὸν ἐν ᾧ δοκιμάζει — hoc igitur simul curae habens, ne conscientia ipsum damnet in eo, quod certe persuasus approbat, persuasum tamen habere debet in omni re, quam agit — ὁ δὲ διακρινόμενος, ἐὰν Φάγη, κατακρίνεται, ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως. Quacnam alia πίστις hinc intelligi potest, quam fides de cibi puritate habita? Quam vero ob causam κρίνεται, qui οὐκ ἐκ πίστεως edit? PAULUS ipse causam indicat: πᾶν δὲ ὃ οὐκ ἐκ πίστεως ἁμαρτία ἐστίν. i. e. *omne, quod quis an sit revera bonum non certe sibi persuasum habens, nihilominus perpetret, est peccatum*. Haec si bene ita exposita sunt, conscientiae notionem hinc alienam esse sequitur.

§ 4.

Conclusio.

Nisi omnia me fallunt, una eademque, etsi non omnibus nominibus absoluta, *συνείδησις* notio in N. F. exhibetur ¹⁾. *Συνείδησις* in eo cernitur, quod homo sui conscius sit, i. e. quomodo sese habeat, quid hac aliave de re sentiat et bonum malumque existimet, comper- tum habeat, ita vero, ut haec secum reputans conti- nuo, quomodo sese habere, quid sentire, bonum ma- lumque ducere debeat, agnoscat. Pro ipso animo ubi interdum poni videtur, propria tamen sua vi minime destituta est. *Hebr.* IX: 9, 14. In loco classico *Rom.* II: 15, ab animo (*καρδίᾳ*) discernitur et ipsa testimo- nium edere dicitur, cf. *Rom.* IX: 1. Quum semper animum sequatur, numquam non agnosci debet *Rom.*

1) Aliter STÄUDLINUS, qui vocabulo *συνείδησις* significari conten- dit in N. F. 1°. *Die angeborene Kraft oder der Actus des Gemüths, wodurch der Mensch sich selbst nach Maaszgabe des moralischen oder göttlichen Gesetzes richtet, anklagt oder vertheidigt, verurtheilt oder losspricht.* 2°. *Ueberzeugung von dem, was gut oder böse ist, welche den Handlungen vorhergeht oder sie begleitet.* 3°. *Be- wusstseyn guter oder schlechter Handlungen, auch insofern, als es entweder mit Freude und Hoffnung oder mit Traurigkeit und Furcht verknüpft ist.* 4°. *Urtheil und Meinung von einer Sache oder Handlung, von uns selbst oder von andern.* 5°. *Die Gesin- nung und der Lebenswandel.* 6°. *Das Gemüth.* Recte GÜDERUS hoc imprimis in hisce STÄUDLINI dictis vituperandum esse monet, auctorem formam ab essentia temere separasse.

XIII:5. Aequè ac *νοῦς* inquinari potest *Tit.* I:15, sive quum aliquid agamus, quod nobis illicitum ducimus *1 Cor.* VIII:7 sive quum aliis imponamus, quae ipsi non perpetramus *1 Tim.* IV:2. Laedi potest, quod fit, quum alter agat, quod alter improbet, *1 Cor.* VIII:12. Idem vero quum locum habeat, aedificari potest, quod fit, quum alter alterum aliquid agentem conspiciens, quod improbet, deinde tamen idem perpetrat, *1 Cor.* VIII:10. Conscientiam ergo curae habeamus necesse est, cum alterius *1 Cor.* X:25—29, tum nostri *Act. App.* XXIV:16. Ad hominum conscientiam attendere debemus, quum revera conscientia intimum hominis habitum referat, *2 Cor.* IV:2, V:11. Conscientia mala est, quum hominis animus culpa sibi conscius est, *Hebr.* X:22. Conscientia bona et pura est, quum animus culpa sibi non est conscius *1 Tim.* I:19. III:9. *2 Tim.* I:3. *Hebr.* XIII:18. *1 Petr.* III:16, 21. Cum fide conjungitur bona conscientia, *1 Tim.* I:5, 19. *1 Tim.* III:9. Magni interest bonae conscientiae, ad quam quis provocet, *Act. App.* XXIII:1. *2 Cor.* I:12. *Hebr.* XIII:18. Conscientiae quum ipse homo proprie *objectum* sit, ad diversa tamen objecta *συνείδησις* referri potest, ut cuiusnam rei conscii simus significetur *1 Cor.* VIII:7. *Hebr.* X:2. *1 Petr.* II:19.

Conscientiae ergo propriam *συνείδησεως* significationem in N. F. tribui, cum BECKIO, DELITZSCHIO, SCHENKELIO, GÜDERO statuimus²⁾. Quum vero hi, ne de

1) TYSSENUS in *Diss.* laudata p. 129, quod ad PAULI de conscientia doctrinam attinet, alia docet. Scribit: „τῆ συνείδησει „est propria iudicandi vis moralis latissimo sensu. A iudicandi

aliis dicamus, viri doctissimi etsi communem doctrinae fontem sacrum codicem secuti, sententias tamen amplexi sint admodum varias, operae pretium est, in argumentum nostrum accuratius inquirere, ut conscientiae notionem biblicam adepti, firmiore de *conscientia* doctrina Anthropologiam augeamus. Quae doctrina, cujus *lineamenta* in opere hocce academico meo exhibere volui, non vero potui, ob causas, de quibus in *praefatione* egi, ut mox in patria nostra, quae parvam adhuc huic argumento navavit operam, exposita prodeat, fore speramus.

„facultate, vulgo ita dicta, non solum eatenus differt ejus vis,
„quatenus unice in rebus versatur moralibus, sed etiam, quate-
„nus *illa*, data opera, judicium instituit, *conscientia* tale sponte
„sua profert.”

This is the first of the three parts of the
 first volume of the work. It contains
 the history of the Republic of Venice
 from its foundation to the year 1797.
 The author, Francesco Sansovino,
 was a Venetian scholar and writer.
 His work is a valuable source of
 information on the history of Venice.
 The first part of the work deals
 with the early history of the Republic,
 from its foundation in 427 to the
 year 1268. It describes the growth
 of the Republic and its expansion
 into the Adriatic and the Ionian
 Seas. It also discusses the internal
 politics of the Republic and the
 role of the Doge. The second part
 of the work deals with the history
 of the Republic from 1268 to 1797.
 It describes the Republic's expansion
 into the Balkans and the Ottoman
 Empire. It also discusses the Republic's
 decline and its fall in 1797.
 The work is written in a clear and
 concise style. It is a valuable
 source of information on the history
 of Venice.

— 100 —

V

QUAESTIONES.

I.

Vocabulum *συνείδησις* interpretandum censeo: *scientia*
σὺν ἐχυτῶ.

II.

Male DELITZSCH (*System der biblischen Psychologie*
p. 104) dicit: „das Gewissen selbst bedarf der Erlö-
sung.”

III.

Male J. H. PABST (*Der Mensch und seine Geschichte*
p. 83) conscientiae doctrinam ad *Soteriologiam* refert.

IV.

Conscientia Dei vox proprie dici non potest.

V.

PAULUS 2 *Cor.* VIII : 9, JESUM CHRISTUM hisce in terris pauperem fuisse, antea i. e. in *praeexistentia sua* dives quum esset, significat.

VI.

Rom. III : 22, πιστιν I. X. interpretor *fidem Christo habitam*.

VII.

E Dei proprietatibus, quae vulgo recensentur, nulla dari potest, e qua ceterae, utpote e principio, petantur.

VIII.

Verbum ἐνδεικνυσθαι in N. T. semper habet *ostendendi* significationem.

IX.

Laudabilis Apostolorum fuit cura in eligendo collega, Judae proditori successuro.

X.

Ea, quae Cl. SCHOLTEN (*Leer der Herv. kerk*, Ed. 3. T. II. p. 347—353, alibi) in medium protulit

ad *Col.* I: 15—17 interpretandum, e PAULI sententia non dicta sunt.

XI.

PAULUS *Tit.* II: 12, officiorum Christiano homini praestandorum in varia genera divisionis bonum fundamentum praebet.

XII.

Qui Evangelii annunciandi causa ad ethnicos exit, non minus *ἰσχυρῶς ἑτέροισι διδάξαι*, ut PAULI verbis utamur (2 *Tim.* II: 2), quam *πιστῶς* sit necesse est.

XIII.

Eorum, qui religionem Christianam ethnicis non tradendam existimant, nisi antea a morum ferocitate ad humanitatem revocati sint, improbanda est opinio.

ad Gal. I: 10-13 interpretandum, e fatis sceleris
non dicit aut.

quod autem dicitur in Gal. I: 10-13 interpretandum
est, quod Paulus in Galatia non dicitur
interpretandum in eadem genera divisionis hanc
demonstrat pascha.

quod autem dicitur in Gal. I: 10-13 interpretandum
est, quod Paulus in Galatia non dicitur
interpretandum in eadem genera divisionis hanc
demonstrat pascha.

XIII

Interdum qui in Galatia Christiani non in
demonstrantur, nisi ante a meum pascha ad
interpretandum eorum sit, interpretandum est quod.

VIRO AMICO

GISBERTO HENRICO LAMERS

CUM THEOLOGIAE DOCTOR PUBLICE CREARETUR.

Sedulus excultae committit semina terrae
Ruricola, ut Cereris grandia dona ferat,
Ast Tu das animum studiis Divina recludens,
Tu, princeps juvenum spes patrique soli,
Cui peperit placidos adamata modestia mores,
Quem pietas vero tineta colore tenet.
Intrepidus rursus mediâ certabis arenâ
Avertens hostis spicula torta manu,
Et sic Tu merita carpes Tibi praemia laudis,
Quae sunt sudori contribuenda Tuo.
Jam Te fama feret sublimibus ardua pennis.
Et favor et plausus, nec periturus honor.
Ast quid ego haec?... Cantent alii praeconia laudis
Non facit ad vires illa Camena meas.
Des igitur veniam! Laudes mea Musa recusat,
Impedit et nostrae foedus amicitiae,
Te celebrent alii, mihi nil nisi vota supersunt,
Paucula vota licet candida vota tamen:
Terra ferat fructus; tribuat sua munera coelum,
Teque colant homines cum colas ipse Deum.

LIBRO AMICO

GISEBERTO HENRICO JANSEN

ERRATA.

- p. 19. conscientia l. conscientiae.
p. 23. absolui l. absolvi.
p. 24. *utrum* l. *an*.
p. 44. *ad* l. *ut*.
p. 54. *feri* l. *ferri*.
p. " assentientia l. assentiente.
p. 65. Episiola l. Epistola.

Si quae supersint vitia, ne aegre feras, benevole lector!